

I. VZNIK STÁTNÍ ORGANIZACE A PRÁVA

Kdybychom chtěli začít náš výklad poeticky, mohli bychom napsat, že prehistorie lidského rodu a jeho společenských institucí v českých zemích (a nejen tam) připomíná neprůhlednou temnotu bezměsíčné noci, z níž se občas vynoří a zase zmizí nejasné obrysy bloudících postav. **Nedostatek věrohodných informací** je totiž základním problémem, na který narazí každý, kdo se věnuje předstátnímu období vývoje. Proto jednotliví historici - na základě zpracování výsledků archeologických výzkumů, komparace s poznatky o společnostech rozvíjejících se v podobných podmínkách a analýzy zlomkovitých zpráv cizích písemných pramenů a s využitím poznatků (a omylů) svých předchůdců, notně míry fantazie a kombinačních schopností hodných zkušeného detektiva - vlastně vyprávějí své vlastní více či méně věrohodné "příběhy" (D. Třeštík) o prastarých dějích. Na jejich pozadí lze **zrekonstruovat i dávné společenské instituce a povahu pravidel, jimiž se tehdejší společnost řídila.**

1. Společenská struktura předstátních společností

Určující jednotku v poslední předstátní fázi společenské organizace ve střední Evropě představovaly **kmeny**. Rozumíme jimi politické a etnické jednotky, které spojovalo vlastní území (a s ním spojená specifická forma jakéhosi "vrchního vlastnictví" kmene k veškeré půdě, držené jeho příslušníky), společný jazyk, společná kultura, jméno a povědomí o společném původu. Tvořily historicky zformované, velmi stabilní a celistvé útvary, uspořádané podle (alespoň z pohledu jednotlivce či generace) trvalého a nedílného řádu, vycházejícího z rodové tradice.

Pro příslušníky předstátní společnosti představovalo kmenové společenství dokonale uzavřený svět (ne nadarmo se slovo "*mir*", které ve slovanském prostředí původně znamenalo smír, rovnováhu ve společnosti, stav harmonického uspořádání a fungování kmene, v současné ruštině zachovalo i jako označení pro svět). I když se střetávali s jinými kmeny a národy a uznávali jejich existenci, byly pro ně "jinými světy" s pravidly, která jim byla cizí. Kmeny navzájem oddělovala - vrátíme-li se k uvedeným znakům kmenové organizace - odlišná území, různá jména a především historicky dané vědomí vlastní svébytnosti. Naopak stejným či podobným jazykem mohli hovořit a obdobnou kulturu pěstovat i příslušníci různých kmenů, vzniklých štěpením z většího celku.

Klíčovou roli v uspořádání kmene sehrávalo **shromáždění všech jeho příslušníků** (zřejmě dospělých mužů), které můžeme označit jako sněm nebo lidové shromáždění. Původní rodové **stařešiny** v posledních stoletích předstátního vývoje už na čele kmenů vystřídali **volení kmenoví náčelníci** disponující **ozbrojenou družinou**. Postupné, nenápadné, staletí trvající - a tedy zdánlivě ani rodovou tradici nenarušující - rozšiřování jejich vlivu, budování vlastní moci, vydělování se z kmene, vystupování jeho jménem, stavění se nad něj a snaha ovládnout jej (a případně i další kmeny) nejzřetelněji dokládají permanentní, do dlouhého časového úseku rozložený a tedy téměř nepozorovatelný rozklad tradiční kmenové struktury, tj. oslabování jeho demokratické struktury, na našem území završené v 9. století přechodem ke státnímu uspořádání.

Vypočítané charakteristické znaky kmenů v mnohém připomínají typické znaky státu. Musíme proto zdůraznit dvě podstatné **odlišnosti**:

a) První spočívá v **míře demokratičnosti vnitřních poměrů**. V kmenovém společenství představovali vládu všichni svobodní příslušníci kmene, protože je spojoval zájem na udržení stávajícího řádu. Všichni tedy byli jejími nositeli a výrazně se na ní podíleli prostřednictvím lidových shromáždění (sněmů), rozhodujících o všech zásadních otázkách. Kmenové

strukturu tedy byla imanentní – postupně však slábnoucí – „demokratičnost“ takového stupně, jakého nedosáhly ani ty státní útvary, v nichž se uplatňovala přímá demokracie a které tedy měly v tomto směru ke kmenové demokracii nejbližší.

b) Kmeny byly zároveň **politickými i etnickými jednotkami**. U států vystupuje do popředí politický faktor (i když mohou - ale na rozdíl od kmenů nutně nemusí - být etnicky jednotné).

2. Normativní systém kmenového společenství

Kmenové společenství disponovalo **velmi efektivním systémem** regulujícím jeho fungování i život každého jednotlivce, dlouho zabezpečujícím rovnost příslušníků kmene a chránícím jejich svobodu. Jeho povaha se naší vžitou terminologií vyjadřuje obtížně. Potíž je především v tom, že tehdejší lidé vůbec nevnímali rozdíly mezi světským a náboženským, veřejným a soukromým či morálním, právním nebo rituálním. Jak dokládají některé prameny a jak lze dovodit s některých rysů pozdějšího vývoje, normativní systém byl pro ně **zcela jednoduší**. Rozdíl mezi rituály, provádějícími každé závažnější rozhodnutí nebo významnější činnost příslušníků kmene, „právními“ pravidly (například zabezpečujícími užívání půdy, upravujícími výši odváděných naturálních dávek nebo zakotvujícími postih rušitele tohoto systému), náboženskými normami, morálními pravidly, pravidelným denním režimem v jednotlivých ročních obdobích, pravidly rozvržení hospodářských prací v celoročním cyklu (orba, setí, sklizeň) nebo zažitými způsoby vedení boje či lovu vůbec nevnímali. Všechna v něm obsažená pravidla tedy chápali jako rovnocenná a tvořila pro ně nedílnou jednotu. Už významný český právní historik z přelomu 19. a 20. století (a syn známého básníka) Jaromír Čelakovský napsal, že „*v dobách pohanských živel právní nebyl zajisté od živlu mravně náboženského oddělen, nýbrž těsně s ním sloučen*“. Základní hodnotu tohoto systému představovalo přesvědčení, že se danými pravidly „odjakživa“ řídili předci a že je tato pravidla ochránila před stále hrozícím nebezpečím a zaručila zachování a prosperitu kmene. Proto tento systém nejvýstižněji charakterizuje označení **rodová tradice**.

Čím byla dána zmíněná efektivita normativního systému kmenových společenství? Jeho obrovská síla spočívala v tom, že lidé jej dodržovali jako **něco přirozeného, samozřejmého a trvalého** a obávali se jakéhokoliv zásahu do něj. Každé narušení daného řádu, každé vybočení ze zažitých stereotypů, ať už vyvolané přírodními silami nebo způsobené jedincem, ať už z našeho pohledu velké či malé, tedy například přírodní pohroma, pozdní provedení zemědělských prací, nedodržení stanoveného rituálu nebo jakákoliv novota, navozovalo obecnou nejistotu a ohrožovalo kmen jako celek i každého jednotlivce. Pokud tedy někdo daný řád narušil, postavil si proti sobě celý kmen, všechny jeho příslušníky. Nositelem sankce, ukládané narušiteli rodové tradice, proto byl celý kmen.

Projevy pokročilého rozkladu tradičních rodových struktur na území českých zemí lze pozorovat už u keltských a germánských kmenů. Posledním etnikem, které před vznikem trvalé státní organizace přivedly do prostoru Čech, Moravy i Slovenska stále záhadné světodějně pohyby, známé jako stěhování národů, byli Slované.

3. Keltové

Keltské etnikum a jeho kultura, známá jako laténská, se zřetelně formovaly od konce 6. století před n. l. na rozsáhlém teritoriu, zasahujícím svou okrajovou částí i do českých zemí. S první vlnou keltského osídlení českých zemí je spojené vytváření **opevněných hradišť** se

sítí okolních „venkovských“ sídlišť. Toto propojení můžeme s jistou licencí připodobnit starověkým městským státům. Archeologové z nálezů, které dokládají pokročilý stupeň majetkové diferenciaci, dovozují, že dobové uspořádání „působí některými svými rysy takřka feudálním dojmem“ (P. Drda, A. Rybová). Argumenty jim k tomu poskytují například archeologické nálezy z rozsáhlého hradiště Závist nad soutokem Vltavy a Berounky a řady menších sídlišť v bližším i vzdálenějším okolí. Na Závisti sídlila elita, disponující správní a výkonnou mocí a ovládající venkovské obyvatelstvo.

První fáze rozvoje keltské společnosti skončila za ne zcela jasných okolností na přelomu pátého a čtvrtého století před naším letopočtem. Výrazně ubylo obyvatelstva, území se dostalo do jisté izolace, došlo ke kulturní retardaci. Další rozvoj přinesl až příchod nové osidlovací vlny keltského obyvatelstva ze západu (**éra pobytu vojenských družin** ve čtvrtém a třetím století před naším letopočtem), který zmohutněl zejména ve druhé čtvrtině 4. st. před n. l. Noví usedlíci s využitím starších sídel budovali vesnice a menší dvorce. Obyvatelstvo se věnovalo především zemědělství, ale také vyrábělo keramiku, hutnilo a zpracovávalo železo, odlévalo předměty z bronzu, vyrábělo sáproplitové ozdoby a těžilo grafit využívaný zejména hrnčíři. Již v tomto období Keltové na našem území objevují první mince, zpravidla přinášené z ciziny jako kořist. V hustě osídlených oblastech s vybudovaným hospodářským mechanismem získaly některé osady postavení obchodních center – emporií.

Zřejmě v důsledku expanze Římanů do Galie a nuceného odchodu Keltů z této oblasti se u nás na od začátku 2. století před naším letopočtem začala v oblastech, které byly méně osídleny původním obyvatelstvem, budovat větší opevněná sídla – **oppida**. Nejstarší je opět spojeno s tradičním sídelním centrem na Závisti, další vznikla ve Stradonicích, Hrazanech, Nevězicích, Třisově a České Lhotici, na Moravě na Hostýně nebo Starém Hradisku. Na Závisti a ve Stradonicích **razili mince**.

V první polovině 1. století před n. l. zesílil tlak Germánů na keltské obyvatelstvo v Čechách, které proto přeneslo těžiště svého působení do oblasti **kolem soutoku Moravy a Dunaje**, jejímž přirozeným centrem se stalo oppidum v Bratislavě. Z této oblasti pocházejí známé mince s nápisem Biatec (Biat, Bia), což je zřejmě jméno velmože, který je byl oprávněn emitovat. Definitivní zánik keltské moci na území českých zemí se spojuje s ničivou porážkou Bójů a Taurisků vedených „králem“ Kritasirem ve střetu se sousedními Dáky na konci čtyřicátých let 1. století před n. l., zaznamenanou v římských pramenech.

Absence písemných pramenů nám neumožňuje udělat si konkrétní obraz o sociální struktuře, podobě správní organizace a normativního systému, jímž se keltská společnost v této době řídila, takže nezbývá než odkázat na obecnou charakteristiku z úvodních pasáží této kapitoly a stručně konstatovat, že společenskou špičku představovala **rodová a vojenská aristokracie, jezdecký stav** (členové vojenských družin) a **kněží** (druidové), naopak obecný lid v poměrně široké škále rolníci, řemeslníci, kupci a znevlněné či přímo zotročené obyvatelstvo. V organizaci společnosti se jistě uplatňovaly složité vazby osobních závislostí. Při uplatňování normativního systému jistě hráli významnou roli druidové.

4. Germáni a Marobudova říše

Germáni začali do českých zemí (Boiohaemu) pronikat už ve druhé polovině 2. století před n. l., kdy Moravou a Slezskem zřejmě jen protáhli Kimbrové. Dominujícím etnikem se tu stali na přelomu letopočtu. Tehdy se v Čechách usadili Markomani, které z Pomohani přivedl těsně před přelomem letopočtu Marobud, na Moravě Kvádové vedení Tudrusem. Právě **Marobud**, vychovaný v Římě a zřejmě Octavianem Augustem dosazený za **krále**

Markomanů, spojil germánské kmeny do velkého kmenového svazu. Rozsah jím ovládaného území s centrem v Čechách nejsme schopni rekonstruovat, ale jeho velikost naznačuje skutečnost, že byl schopen postavit do boje 74 000 bojovníků stálého vojska (římský historik Velleius Paterculus).

Pro nový velký celek byl pochopitelně zásadním problémem poměr k Římské říši, se kterou sousedil. Nedokážeme jej zcela přesně dešifrovat, víme však, že v roce 6 n. l. začali Římané obrovskou vojenskou expedici proti Marobudovi, kterou však museli zastavit a legie použít k potlačení povstání v Panonii. Vzájemné vztahy pak vyřešili diplomaticky, uzavřením smlouvy, v níž zřejmě uznali Marobuda za krále. Jisté je, že si pro další léta zajistili jeho loajalitu.

Zánik Marobudovy říše, oslabené po konfliktu s jiným germánským náčelníkem Armiem, přivodil v roce 19 velmož **Katvalda**, který v době Marobudových úspěchů utekl ke Gótům. Slavný markomanský král uprchl do Itálie a dožil svůj život „v azylu“ v Ravenně. Jeho přemožitel ani jeho následovníci nedokázali pokračovat v Marobudově díle a udržet germánské kmeny ve střední Evropě v jednotném celku. Za zmínku snad však stojí, že z markomanských bojovníků, kterým vyhradili místo mezi řekou Moravou a Váhem, Římané krátce na to vytvořili nárazníkový útvar, známý jako Vanniovo království.

Přestože díky úzkým kontaktům germánských kmenů s Římany máme o germánských společnostech konkrétnější zprávy než o Keltech, přímé informace o správním aparátu a normativním systému nám také scházejí. Základní jednotkou společenské organizace byly **osady**, které se zřejmě spíše na osobním (příbuzenském) základě než na územním principu spojovaly do větších celků, označovaných antickými autory **pagus** (župa). Vyšší organizační jednotkou byly větší či menší **kmeny**, zřejmě často na základě příbuznosti, dohody nebo podrobení vzájemně propojené do svazů. Marobudova velká osobní moc, jeho zkušenosti nabyté v Římě, které se snažil uplatnit ve své říši, a porovnání se zprávami o jiných germánských útvarech této doby nám dovolují dedukovat, že jako **král** stojící v čele velkého kmenového svazu měl k dispozici jistý „**úřad**“, zabezpečující primitivní správu říše (správu králova dvora, vybírání naturálních dávek apod.), a disponoval **družinou**, složenou z předních bojovníků a velmožů. Při rozhodování významných záležitostí se uplatnila také **rada starších**, poradní orgán složený z významných velmožů a náčelníků jednotlivých kmenů. Předpokládáme také existenci širšího **lidového shromáždění**, tvořeného zřejmě zástupci jednotlivých rodů. Podobné uspořádání existovalo i na nižších úrovních. V čele kmenů stáli volení náčelníci, kteří si vytvářeli vlastní vojenské družiny (podobně činili i představitelé pagů a osad), v kmenech fungovaly rady starších a scházela se lidová shromáždění. Na zachování kmenových kultů, jejichž normativní pravidla se dotýkala všech stránek života tehdejších lidí, dbali kněží a šamani.

5. Slované a Sámova říše

V datování příchodu prvních slovanských kmenů nevládne jednotata. Nejdříve se zřejmě objevili na východním Slovensku (snad už na přelomu 4. a 5. st.), ale na české území se tlačili také ze severu přes Moravskou bránu. Později přicházeli hlavně z jihovýchodu. Na Moravu a do Čech přišla první vlna v první polovině 6. století, hlavní však až **na konci 6. století** v souvislosti s tzv. *rozchodem Slovanů od Dunaje* (rozuměj z Karpatské kotliny), kam se nahnula mohutná vlna Slovanů před (a spolu) s postupujícími Avary.

Při usazování na území Čech a Moravy na přelomu 6. a 7. století se Slované „*velice složitými a často zajisté i chaotickými procesy rozpadu a spojování, splývání a oddělování i*

zcela heterogenních skupin, jejichž jádra ovšem mohly tvořit některé starší kmeny nebo jejich části“ (D. Třeštík, s. 62) nejdříve zformovali ve velká a stabilní kmenová etnika. Archeology zaznamenaný přechod od žárového pohřbívání ke kostrovému, nálezy bohatých knížecích pohřebišť a doklady budování velkého množství hradů z přelomu 8. a 9. století dokládají **vnitřní diferenciaci** těchto velkých kmenů. V jejich rámci se formovaly menší kmeny, avšak vědomí vzájemné spolupatřičnosti k původnímu velkému kmenu přetrvávalo a také okolí – jak to dokládají písemné prameny – původní etnika nepřestalo vnímat jako jeden celek.

První **umělý slovanský nadkmenový útvar** s pravděpodobným centrem na jihozápadním Slovensku, na jihu Moravy nebo v Dolních Rakousích vešel do historie jako Sámova říše. Z kusých zpráv Fredegarovy kroniky víme, že franský kupec Sámó ve dvacátých letech 7. století (623 nebo 624) spojil západoslovanské kmeny, usilující se vymanit z nadvlády nomádských Avarů. Nový útvar se na začátku třicátých let dostal i do konfliktu s Franky, kteří proti němu podnikli velkou, ale nakonec neúspěšnou vojenskou výpravu (bitva u Vogastisburgu 631), a sám také útočil na teritoria ovládaná Franky. Po Sámově smrti se jeho říše pravděpodobně rozpadla, i když někteří autoři dovozují, že existovala i nadále, někteří dokonce hledají její přímou spojitost s Velkou Moravou.

Z pramenů: Fredegarova kronika o Sámovi (Kniha IV., kapitola 48.):

Čtyřicátého roku panování Chlothara muž jménem Sámó, národem Frank z kraje senonského, vzal s sebou četné kupce a odebral se mezi Slovany jménem Venedy, aby obchodoval. Slované již počali bojovati proti Avarům, jménem Hunům a jejich králi – chaganovi. ... Hunové každý rok přicházeli mezi Slovany za milováním, brali si na lože manželky Slovanů a jejich dcery. Slované platili Hunům vedle mnohých příkoří i poplatky. ...

(Veselý, Z.: Dějiny českého státu v dokumentech. Praha, 1994, str. 19)

II. PATRIMONIÁLNÍ (ÚŘEDNICKÝ) STÁT A JEHO PRÁVNÍ ŘÁD (9. st. – konec 12. st.)

1. Základní vývojové trendy

1.1 Křesťanství a vznik státu

Keltové, Germáni a nakonec i Slované na našem území žili ve společnostech, v nichž dosáhla značného stupně majetková diferenciacie a rodové instituce mnohde ustupovaly novým, uměle vytvořeným orgánům, jejichž autorita se opírala ne o postavení v rodové hierarchii, ale o individuální schopnosti nebo individuální majetek integrující osobnosti, zpravidla vojenského náčelníka. Dokázali také spojit svá dříve atomizovaná rodová uskupení do překvapivě velkých celků, rozlohou ovládaného území adekvátních současným státům.

Vznik státu, představujícího novou formu společenské organizace, reagující na postupnou majetkovou diferenciaci ve společnosti, musíme vnímat jako dlouhodobý proces. V něm se postupně oslaboval vliv rodových struktur a rostl vliv uměle vytvořených orgánů reprezentujících zájmy té skupiny obyvatel, která ve svých rukou kumulovala majetek a postupně na sebe strhávala vliv na řízení společenských procesů. Přesně identifikovat okamžik, kdy nové orgány získaly rozhodující převahu, tedy kdy se silně rozložené rodové zřízení kvalitativně přeměnilo ve státní (ovšem s mnoha rezidui rodové společnosti) prakticky není možné. Proto vznik státu u nás spojujeme s událostí, která jasně dokládá mocenskou převahu knížete jako reprezentanta rodící se státní moci nad orgány reprezentujícími rodové společenství. Onou událostí je pro nás přijetí křesťanství. Kníže a jeho druzi křtem odvrhli staré rodové zvyklosti, rodovou tradici, v jejímž přísném zachování naprostá většina příslušníků rodu stále viděla *condicio sine qua non* osobní a společenské prosperity a každé její narušení odvrhovala jako vzepření se bohům. Když kníže jejich odpor zvládl, nebyl ostatními zapuzen a naopak – sice jen postupně, obtížně a dlouho – křesťanské zásady i za cenu tvrdého donucení dále prosazoval, nesporně musel disponovat větší reálnou mocí než tradiční rodové orgány, hájící staré pořádky. „Státní“ ve společenské organizaci převládalo nad tradičním „rodovým“.

1.2 Patrimoniální pojetí státu

Prvními státními útvary na území České republiky byly Velkomoravská říše a český přemyslovský stát. Podstata a základní specifikum **patrimoniální pojetí státu**, které se v nich rozvinulo, tkví v tom, že nešlo odlišit veřejnou a soukromou sféru. Stát nepředstavoval samostatnou právnickou osobu, kterou by bylo možné oddělit od nositelů státní moci. Mojmírovci i Přemyslovci, podobně jako jiné panovnické rody v raném středověku, považovali své původní i bojem a diplomatickou cestou získané státní území a vše, co se na něm nacházelo, za své vlastnictví. Proto se veškerá rozhodovací moc koncentrovala v rukou panovnického rodu a především panovníka, který si podle vlastní úvahy vytvářel dočasné i trvalé orgány, sám nebo po poradě s nimi či s dalšími příslušníky vládnoucího rodu řešil všechny důležité záležitosti, zejména vydával závazná nařízení, rozhodoval spory, volně disponoval s půdou a lidmi na ní žijícími, velel při obraně země nebo expanzivních výbojích, rozhodoval o dělení kořisti atd.

Je nabíledni, že když se na Velké Moravě a v počátcích českého státu všechny důležité

nitky soustřeďovaly v rukou panovníka, byla celá organizace státní moci **přísně centralizovaná**. To se ovšem v polovině 11. století změnilo. Vliv knížat a jejich centrálně řízených orgánů postupně upadal. Reálná moc se přesunula do rukou jednotlivých velmožů, kteří si ve svých doménách osobovali práva, dříve náležející panovníkovi. Důsledky tohoto procesu označujeme jako **feudální rozdrobenost** a někteří autoři je interpretují jako dočasný faktický rozpad jednotného českého státu. My ovšem zůstaneme jen u toho, že se pozice přemyslovských panovníků jako nositelů státní moci výrazně oslabil, protože některé atributy hlavy státu jim v zásadě zůstaly i v tomto období. Příčiny, další projevy a důsledky feudální rozdrobenosti si popíšeme při výkladu o českém státu.

1.3 Některé obecné rysy státní organizace ve středověku

Ve stručných výkladech o periodizaci jsme první fázi vývoje státu na našem území – patrimoniální stát – označili jako přechodovou formu mezi předstátní rodovou společností a středověkým stavovským státem založeným na stavovských privilegích. Z toho lze dovodit, že na jedné straně v tomto období dlouho přežívaly některé prvky z předstátního uspořádání a na straně druhé se už začaly prosazovat tendence, charakterizující „klasické“ středověké pojetí státu a práva. Proto hned na úvod zdůrazníme jednu z nich vztahující se ke státní suverenitě a další dvě dotýkající se státního aparátu.

a) K současnému pojetí státu a výkonu státní moci imanentně patří poměrně jasně vymezená a především široce pojímaná – i když v současné době zase zužovaná – suverenita státu navenek vůči jiným subjektům mezinárodního práva. Ta je však až plodem politických zápasů z počátku novověku, takže středověk ji v tomto pojetí neznal. Státní uspořádání Evropy (později jen střední Evropy) bylo vícevrstevné, ovšem v poněkud jiném pojetí než složené státy moderní doby (unie, federace). Zároveň tu totiž fungovala universální Římsko-německá říše (Svatá říše římská) a – v jistém ohledu v rámci ní a v jistém jakoby vedle ní – jednotlivé dílčí státní útvary, tedy království, vévodství, knížectví, markrabství atp. Ve středověku se proto nikdo nepozastavoval nad tím, že se jednotliví panovníci účastnili na životě univerzální (resp. o univerzálnost usilující) Římsko-německé říše a že to nepovažovali za újmu při svých snahách o co nejsamostatnější („suverénní“) výkon státní moci. Karel IV. Proto mohl potvrdit faktickou nezávislost českého státu na říši a upravit postavení jeho panovníka v aktu, který je považován za svého druhu ústavu říše (Zlatá bula Karla IV.), aniž by někomu vadilo, že tak neučinil jen jako – suverénní – český král.

Také suverénní postavení uvnitř státu si ústřední orgány budovaly jen pozvolna. Svědčí o tom slabost z centra řízené a kontrolované územní správy, která v době feudální rozdrobenosti prakticky přestala fungovat, ale zejména skutečnost, že se panovníci dobrovolně vzdávali faktické moci nad velkými částmi území státu, které svěřovali do správy svým příbuzným (úděly), kteří si v nich počínali téměř jako nezávislí vládcové.

b) Další důležitou vývojovou tendenci spatřujeme v jisté **souvislosti** raně středověkého státního aparátu se **starobylými institucemi předstátního období** (vojenský náčelník – panovník, družina – úředníci, lidová shromáždění – dvorské sjezdy). Navazování na starodávné instituce, k němuž docházelo přesto, že se státní aparát profiloval vlastně v protikladu k tradiční rodové struktuře, dokládá sílu, ale zároveň i postupnou proměnu kmenových tradic, provázející dlouhodobý, evoluční přechod ke státní organizaci. Musíme při tom totiž vidět i to, že funkce vojenského náčelníka a jeho družiny sice vznikla v lůně rodové společnosti, avšak už jako projev její vnitřní diferenciaci.

c) Nápadné také je, a v tom vidíme další charakteristický rys českého středověkého státního aparátu, že složení a vývoj ústředních i venkovských orgánů v mnohém **připomínají** obdobné a většinou i stejně pojmenované **instituce v jiných evropských státech**. To ilustruje propojení a vzájemné ovlivňování celého středověkého křesťanského světa, ale zároveň a především ukazuje na společné kořeny raně středověkého státního aparátu v inspirujícím vzoru, jímž byly poměry na dvoře prvního a nejmocnějšího franského císaře Karla Velikého.

1.4 Vznik práva

Právo Velkomoravské říše a českého státu vznikalo v dlouhodobém, pozvolném procesu, který jsme popsali v souvislosti se vznikem státu. Jak sílil vliv vojenských náčelníků (knížat), byli to stále více oni, kdo postihoval – z jejich pohledu závažná – porušení rodové tradice, tedy ještě kompaktního souboru navzájem neodlišených náboženských, morálních, vojenských či hospodářských pravidel a s nimi spojených rituálů. V situaci, kdy se tento normativní systém zakládal na nepsané tradici, jej svou rozhodovací činností zároveň částečně modifikovali, tedy tvořili nové normy chování – trestali jednání dříve obecně tolerovaná, nebo naopak brali před kmenovými orgány v ochranu rušitele těch tradic, které přestali uznávat. Jak jsme již uvedli, nejzřetelnějším projevem vzepření se knížat rodové tradici a zároveň důkazem převládnutí jejich moci nad mocí kmenových orgánů bylo v našich podmínkách přijetí křesťanství.

V uvedeném procesu přetváření ekonomických a společenských vztahů se jednotný normativní systém společnosti začal vnitřně členit. Rozhodující roli v tom sehrála skutečnost, že dodržování jednotlivých norem začaly sankcionovat různé orgány – rodové instituce, panovníkovy orgány, církevní orgány. Ty normy, jejich dodržování vynucovaly orgány nově se formující státní moci (panovník, jeho družina, úředníci), začaly být postupně vnímány jako samostatný soubor norem – **právo**. Vedle něj se profiloval komplex morálních pravidel, jejichž porušení stíhala stále velmi účinná sankce v podobě odsudku ze strany pachateleova nejbližšího okolí (rodu či širší rodiny, která se brzy místo rodu stala základním článkem společenské organizace, vesnice apod.). Vzhledem k úzkému sepjetí státní moci s křesťanstvím, které se projevovalo mimo jiné tím, že stát prosazoval křesťanské zásady trestněprávními ustanoveními, ještě dlouho nebylo možné po obsahové stránce jednoznačně odlišit právní a náboženské normy.

Na samotný úvod výkladů o právu patří i konstatování, že ve středověku, zejména však v patrimoniálním státě, hrálo právo v regulaci společenských vztahů nepoměrně menší roli, než v současnosti. Regulovalo méně společenských vztahů a stát disponoval jen nedokonalým aparátem k jeho prosazení. Proto velmi často **muselo ustoupit před reálnou silou**. Schopnost třeba i za použití násilí a proti vžitým zvyklostem prosadit svůj zájem byla tím, co zpravidla rozhodovalo. Vedla nejen k nerespektování práva v konkrétních případech, případně k účelovému výkladu jeho ustanovení, ale promítala se i do samotné tvorby práva (srovnej níže například porušení starobyklých zásad rozhodování sněmu při schvalování Vladislavských zemských řízení).

2. Velkomoravská říše

2.1 Nástin politického a státoprávního vývoje

Velkomoravská říše vystoupila z temnoty nevědění, již je pro nás obestřeno tehdejší dění na území českých zemí i Slovenska, na začátku 9. století. **Název Velká Morava** (*hé magale Morabia*) pochází až od byzantského císaře Konstantina VII. Porfyrogennéta /913–959/. Přívlastek "Velká" dal říši moravských Mojmirovců podle antických zvyklostí zřejmě proto, že patřila k těm, které Byzanc neovládala.

Velká Morava byla raně středověkým útvarem, v němž se kolem panovníků z rodu Mojmirovců, jež si nechali říkat kníže nebo král, formoval jednoduchý centralizovaný státní aparát, jehož vliv ve společnosti stále zřetelněji převažoval nad vlivem tradičních rodových struktur.

Podle kusých zpráv v roce 833 první historicky známý moravský vládce Mojmír I. násilně spojil Moravské a Nitranské knížectví. V obou spojených útvarech můžeme předpokládat vysoký stupeň rozkladu rodového zřízení. Jen připomínám, že vyhnaný nitranský kníže Pribina se dostal pod ochranu Franků a v okolí Blatnohradu /dnes Zalaváru/ vytvořil vlastní knížectví. Do jeho čela se po jeho smrti (v roce 861 jej zabili Moravané) postavil jeho syn Kocel.

Vlastní politický vývoj na Velké Moravě byl velmi složitý. Jednotliví příslušníci Mojmirovského rodu mezi sebou tvrdě bojovali o moc. Do velkomoravských poměrů zasahovali činitelé sousedící Franské a pak Východofranské říše, proti jejímž útokům se Moravané museli často bránit. Naopak po urovnání vztahů se západním sousedem sami Moravané, zpravidla pod záminkou šíření křesťanství, expandovali směrem na východ a severovýchod.

Mojmíra I. v roce 846 vystřídal jeho synovec Rastislav (846–867/870), dosazený východofranským panovníkem Ludvíkem Němcem. Za jeho vlády přišli na Velkou Moravu Konstantin a Metoděj (863). Rastislavova vláda se skončila franskou okupací Velké Moravy poté, co jej jeho synovec Svatopluk, spravující jako údělné kníže Nitransko, zajal a vydal Frankům, kteří jej oslepili a uvěznil v Bavorsku. Do nemilosti svých protektorů se na čas dostal i Svatopluk. Když však Moravané povstali proti franské nadvládě, svěřili mu Frankové vedení svého intervenčního vojska. Svatopluk I. ovšem přešel na stranu vzbouřenců. Velká Morava se znovu stala samostatným státem a Svatopluk se postavil do jejího čela. Dokázal se ubránit franské snaze o odvetu a v roce 874 s nimi uzavřel Forchheimský mír, který mu umožnil upevnit stát a výboji rozšířit jeho území. Za vlády posledního velkomoravského vládce Mojmíra II. (894–904/906) narůstaly odstředivé tendence (spory panovníka s bratrem Svatoplukem, odtržení Čech a dalších oblastí) a říši začali vedle tradičních nepřátel ohrožovat také Maďaři, jejichž nájezdy nakonec v prvním desetiletí 10. století říši rozvrátily.

Velká Morava byla **raněstředověkou říší** se silnou centrální mocí a formující se územní správou. Na vrcholu společenské hierarchie stáli vedle panovníka a dalších příslušníků jeho rodu velmoži se svými družinami. Významnou pozici zaujímal duchovenstvo. Mezi ostatním obyvatelstvem měli specifické postavení obchodníci. Naprostou většinu pak tvořili obyvatelé zajišťující si živobytí prací v zemědělství nebo výkonem řemesla. Jejich postavení bylo velmi rozmanité a poměrně flexibilní. Někteří z nich byli osobně svobodní, práva jiných byla v různé míře omezena (můžeme je označit za poddané), případně jich byli zcela zbaveni (otroci).

2.2 Panovník a jeho aparát

Panovník

Na čele státu stál panovník jako reprezentant vládnoucího rodu. I když se někteří autoři snažili vyvozovat existenci specifického velkomoravského nástupnického systému a hovoří o tzv. avunkulátu, vzhledem k politickému vývoji je zřejmé, že způsob obsazování trůnu ovlivňovaly poměry ve vládnoucím rodě, který se už zřejmě vnitřně diferencoval na užší rodiny. Pravděpodobně právě to bylo hlavní příčinou zmiňovaných mocenských bojů mezi jednotlivými Mojmírovci, a tedy i příčinou toho, že se v praxi při střídání panovníků neuplatnil žádný princip, nýbrž **momentální mocenská situace**. Komparací s poměry ve státech na obdobném stupni vývoje, o nichž máme více zpráv, dovozujeme, že se změnou na trůně nějakou formou vyjadřovali souhlas předáci země (příslušníci vládnoucího rodu, představitelé dalších předních rodů, církevní hodnostáři, úředníci). Jako v jiných raněstředověkých státech se státní moc koncentrovala v osobě – alespoň ve vnitropolitickém smyslu suverénního – panovníka.

Z pramenů: Fuldské anály o Rastislavovi a Svatoplukovi

870. ... Svätopluk, synovec Rasticov, majúc na zreteli vlastné záujmy, vzdal sa Karolmanovi spolu s dŕžavou, ktorú spravoval. Preto sa Rastic veľmi nahneval, synovcovi tajne strojil úklady a rozkázal ho na hostine nič netušiaceho zabiť; avšak (Svätopluk) s Božou milosťou vyviazol z nebezpečenstva smrti. ...

(Dokumenty slovenskej identity a štátnosti. Dok. č. 9, Letopisy o Veľkej Morave a expanzii východofranských panovníkov. Bratislava, 1998, str. 60)

Státní aparát

Panovníkovým orgánům příslušely jen poradní a výkonné funkce. Porovnáním s obdobnými společnostmi můžeme dovodit, že panovník podle vlastního uvážení svolával užší či širší **shromáždění předáků země**, kteří se právě nacházeli na jeho dvoře (můžeme hovořit o jeho radě nebo dvorském sjezdu). Radil se s nimi o důležitých otázkách, při jejichž řešení se chtěl opřít o širší konsensus. Přenášel na ně též rozhodování některých závažných soudních pří. Na jeho dvoře fungovaly také **dvorské úřady**, jejichž nositele zpravidla vybíral z řad knížecí družiny a církevních hodnostářů. Podle franského vzoru jimi byli správce jeho rezidence (nádvoří župan, comes palatinus), správce finančních prostředků, stolník, číšník ad. Na jeho dvoře zřejmě fungovala **dvorská kancelář** k vedení písemné agendy. Funkci kancléře vykonávala vzhledem k vyžadované odborné způsobilosti církevní osoba.

Jako správní (a církevní) centra Velké Moravy fungovala opevněná hradiště. Velmi jednoduchou a nepravidelnou správu okrajových oblastí zřejmě představovaly postupně budované a ještě přesně neohrazené **hradské obvody**. Jejich centrem byl hrad, na němž sídlil panovníkem dosazený župan. Pomocnými orgány mu byli především příslušníci jeho družiny. Hrady se staly také centry církevní správy – sídlili v nich archypresbysteři, kteří plnili i některé úkoly státní správy. Hradští úředníci dbali na pořádek a bezpečnost, vybírali od obyvatelstva daně a dávky a veleli hradské posádce, tedy měli i vojenské funkce.

2.3 Právo

Povaha právního řádu

Na Velké Moravě platilo v **zásadě jednotné právo pro veškeré obyvatelstvo** (s různými lokálními odlišnostmi plynoucími z místních obyčejů, které uznávaly i státní orgány). Po formální stránce jednoznačně převažovalo obyčejové právo, z velké části přetransformované z rodové tradice předstátního období. Právo tvůrcem (**zákonodárcem**),

kteřý – prozatím jen sporadicky – s cílem předcházet konfliktům tvořil nová pravidla chování, byl panovník. Své akty, o jejichž obsahu se zpravidla radil s lidmi ze svého okolí, zřejmě vyhlášoval ústně před svou družinou či na shromážděních předáků země.

Z Velké Moravy nemáme přímé doklady o právotvorné činnosti panovníka. Spolehlivě dovodit, že panovníci do obyčejového systému zasahovali, můžeme opět komparací s poměry v jiných státech se srovnatelnými ekonomickými a politickými poměry (zejména s podobným stupněm společenské diferenciace) a z nepřímých zpráv. Jak dokládá už k roku 849 dobová francká kronika (Fuldské anály), tvořily právo Slovanů žijících na území Čech zákony a zvyky (*leges et consuetudines*). Z jiného pramene – chorvatského letopisu popa Dukljanina – z přelomu 12. a 13. století se dovídáme, že mnohé zákony a dobré mravy stanovil jistý Suetopelek, tedy možná Svatopluk.

Hlavním smyslem uvědomělé právotvorné (zákonodárné) činnosti velkomoravských a pak také prvních českých panovníků bylo – i s použitím násilí – vykořenit některé přežilé zvyklosti, zejména v náboženské a majetkové sféře. Stále však musíme mít na paměti, že v tomto období byla regulace panovníkovými zákony spíše výjimkou. Můžeme říci, že panovníci svými právními akty stanovili jen základní rámec úpravy nových společenských vztahů, který vyplňovala praxe sestávající z pravidel obyčejového práva.

Právní památky

Právními památkami zachovanými z velkomoravské éry jsou zejména *Zakon sudnyj ljudem*, který zřejmě nebyl zákonem v dobovém ani našem smyslu toho slova a jehož původ z Velké Moravy navíc není zcela jednoznačně prokázán, překlady byzantských právních textů do staroslověnštiny (*Synagoga*), snad Metodějem sestavená *Metodějova (Anonymní) homilie*, z Říma importovaná *Collectio canorum* a penitenciář nazvaný *Záповědi svatých otců*. Domácí tradici odrážejí jen minimálně. Markantní je v nich především byzantský, v *Collectio canorum* římský a v *Záповědích svatých otců* zase germánský vliv. Zřejmě měly sloužit jako doplněk a nástroj modifikace systému domácího obyčejového práva. Jejich prostřednictvím se měly ve společnosti prosadit principy křesťanské víry a nové vlastnické vztahy, tedy již výše zvýrazněné nejvýznamnější novoty, spojené s rodícím se státním zřízením. Nakolik však skutečně ovlivnily právní praxi, nevíme a vzhledem k politickému vývoji musíme být v tomto směru spíše skeptičtí.

Zakon sudnyj ljudem se dlouho považoval za bulharskou právní památku, avšak J. Vašica se jazykovým rozbořem snažil dokázat, že zřejmě vznikl na Velké Moravě. Jeho nejstarší dochovaný záznam pochází z 13. století. Nebyl původní slovanskou právní památkou, ale *domácím potřebám uzpůsobeným překladem byzantského řecky psaného zákoníku Ekloga* z 8. století, který doplňoval a měnil ustanovení Justiniánské kodifikace.

Zakon sudnyj ljudem je poměrně stručný (33 článků). Převzatý text Eklogy sestavovatel modifikoval a doplnil některými novými ustanoveními. Zákon obsahuje většinou *trestněprávní normy*, chránící nové principy společenského uspořádání – státní organizaci, křesťanskou morálku a změněné majetkové poměry. Najdeme v něm i mnohá *ustanovení rodinného práva*, které s příchodem křesťanství doznalo podstatných změn (zejména zavedení monogamie, stanovení manželských překážek a rozlučitelnost manželství jen z výjimečných, v zákoně stanovených důvodů). Modifikace původního byzantského předpisu nacházíme především v ustanoveních o trestech. Tvrdé hrdelní a mrzačící tresty Eklogy Zákon zmírnil a někdy nahradil církevním trestem – pokáním (*epitimií*, tj. půstem).

Nejrozsáhlejší právní památkou této doby je zřejmě Metodějův zkrácený **překlad byzantské Synagoge**, tj. nomokánonu (tak se označují sbírky světských /nomoi/ a církevních /kanones/ právních předpisů vztahujících se k církevním a náboženským záležitostem) cařihradského patriarchy Jana Scholastika z 60. – 70. let šestého století. Zachoval se v rukopisech z 13., 14. a 16. století. Vedle ustanovení, která se týkala postavení katolické církve v raně středověké společnosti, obsahují rukopisy také ty pasáže byzantské Synagogy, v nichž jsou reprodukována některá ustanovení Justiniánových Novel. Je však otázkou, zda nebyly do textu zařazeny později, protože jejich špatný překlad z řečtiny se výrazně liší od ostatních – po jazykové stránce velmi kvalitních – pasáží.

Dalším textem s právním obsahem je **Metodějova homilie**. Její rukopis z 11. století, který se dlouho označoval jako Anonymní homilie a považoval se za překlad z řečtiny, známe ze sbírky Glagolita Clozianus. Metodějovi přiřkli badatelé jeho autorství až ve čtyřicátých letech 20. století. V tomto kázání jde o svého druhu komentář k Zakonu sudnému ljudem a zároveň kritiku poměrů vládnoucích na Svatoplukově dvoře. Metoděj v něm volně reprodukoval ustanovení Zákona, aby je přiblížil hodnostářům panovnického dvora, kteří vystupovali i jako svěští soudci. Zároveň je důrazně nabádal, aby jej aplikovali v soukromém životě i ve své rozhodovací praxi. Ukládal jim, aby pečlivě zkoumali spory a soudili spravedlivě, nekonali pohanské přísahy, neuzavírali sňatky s duchovními příbuznými a s blízkými pokrevními příbuznými, nedopouštěli se smilstva a nevyháněli své ženy (pokud se nedopustí cizoložství).

Metodějovým přičiněním, i když jen nepřímým, pronikla do velkomoravského prostředí i západořímská sbírka **Collectio canorum**: dostal ji jako dar od papeže. Obsahovala především ustanovení kanonického práva a zřejmě měla posílit Metodějovu arcibiskupskou autoritu vůči podřízeným biskupům.

Po vzoru germánských penitenciářů a s využitím jejich ustanovení sestavili na Velké Moravě přehled církevních trestů (pokání) ukládaných za jednotlivé delikty – **Záповědi svatých otců** (Ustanovení svatých otců). Vznikl kompilací z latinské předlohy, kterou uzpůsobil velkomoravským poměrům. Je příznačný i tím, že názorně dokumentuje jeden z charakteristických rysů staršího práva – kasuistický přístup k formulaci skutkových podstat.

Z pramenů: Zákon sudnyj ljudem

...

III. 2. Ak teda Boh dá víťazstvo, patrí sa kniežaťu vziať si šiestu čiastku a ďalej všetko ostatné patrí sa vziať pre všetkých ľudí, ...

XXI. Kto z vojakov, ako sa ukáže, svätú našu vieru kresťanskú odvrhol, keď sa vrátil do svojej krajiny a mesta, nech sa predá kostolu.

...

XXXI. 1. O manželoch. Premúdrosť učí nás Spasiteľ, náš Pán Boh, keď učinil manželské bytie od Boha nerozlučným. ...

XXXI. 3. Keďže toto už bolo zjavené a opäť bolo potvrdené od evangelistu vtedy, keď sa spýtali farizeji Krista Boha nášho, či sa sluší pre hocikaký hriech prepustiť ženu svoju, odpovedal Kristus: "Čo Boh spojil, človek nech nerozlučuje, okrem príčiny cudzoložstva." Nasledujúc to my ako verní učeníci Krista Boha, neodvažujem sa inšie uzákoniť.

...

(Sivák, F. a kol.: Pramene a dokumenty k dejinám štátu a práva na území ČSFR. I., PF UK, Bratislava, 1992, str. 10, 12, 13)

3. Počátky českého státu

3.1 Základní vývojové tendence

Centralizující státní moc ranného středověku

Pověsti spojují vznik rodové moci Přemyslovců s čarující kněžnou Libuší a Přemyslem, řečeným Oráč. My si však budeme všimnout alespoň zčásti podložených fakt. Prvním historicky doloženým Přemyslovcem je **Bořivoj** (868–894), který stejně jako jeho následníci vládl jen centrální části české kotliny. Připomeňme znovu, že právě on přijal spolu se svou družinou někdy v letech 874–885 (zřejmě 883) z rukou biskupa Metoděje **křest**. Možná se už on stal vazalem moravského Svatopluka, téměř jisté však je, že na konci 9. století již Čechy k Velkomoravské říši patřily.

První historičtí Přemyslovci usilovali o **upevnění rodové moci**. Snažili se ovládnout ostatní slovanské kmeny, žijící v Čechách. Známe je v této souvislosti rozdrčení posledního možného konkurenčního centra a tedy dovršení sjednocovacího procesu – vyvraždění Slavníkovců sídlících v Libici ve východních Čechách (995, podle Kosmovy kroniky, když „*hradští bojovníci všichni jako nevinné ovečky stáli při slavné mši svaté*“). Přemyslovci upevňovali vnitřní organizaci českého státu, aby účinněji zabezpečovala řádnou správu země a umožňovala bránit se vnějšímu nebezpečí, představovanému především mocnou a tedy i expanzivní Východofranckou, resp. později Římsko–německou říší a brzy i silným polským státem /Boleslav Chrabrý dokonce v krizi přemyslovského rodu dosadil na český trůn svého kandidáta Vladivoje (1002–1003) a v následujících letech obsadil české území a pokusil se spojit oba státy/. V lepších dobách naopak sami rozšiřovat státní území na úkor sousedů.

Centralizující raněstředověký stát, úspěšně **kooperující s křesťanskou církví** (přesněji snad: ovládající a zároveň vesměs respektující její místní činitele), dosáhl svého **vrcholu za panování Břetislava I.** (1035–1055).

Feudální rozdrobenost

Centralizační snahy prvních historických Přemyslovců v sobě nesly i zárodek nové formy decentralizace. Z předních představitelů panovnického rodu, ze starobylé rodové aristokracie a z královských družiníků a úředníků, které panovník odměňoval za prokazované služby přiděly půdy (výsluhami), se zformovala vlivná vrstva velkých pozemkových vlastníků – feudálů, velmožů, budoucí šlechty (teritorializace aristokracie). Bohatla i neméně (spíše ještě štědrěji) obdarovávaná církev. Rozsah obdělávané půdy zvětšovala domácí a pak i cizí (německá) kolonizace okrajových oblastí státu. Středověké formy hospodaření, opírající se o relativně malé uzavřené hospodářské celky, v nichž fungovaly především naturální směnné vztahy, činily jednotlivé velmože ekonomicky prakticky nezávislými. Ve zcela zřejmé návaznosti na jejich ekonomickou emancipaci slábly i jejich politické vazby k centrální moci. Oslabení vlivu ústředních orgánů českého státu podnítilo separatistické tendence, vycházející především z údelů, tj. okrajových částí země, v jejichž čele stáli panovníkovi příbuzní. Umocnilo také nebezpečí hrožící od silných sousedů. Komplikovaně se vyvíjely zejména vztahy k Římsko–německé říši, za jejíž příslušníky se čeští panovníci považovali. I v ní však probíhaly obdobné dezintegrační procesy, takže její císaři nedokázali ze svízelné situace českých panovníků dostatečně profitovat.

Právě popsany proces **feudální rozdrobenosti** se zřetelně rozvinul po Břetislavově smrti v polovině 11. st., ale tendence k němu lze pozorovat už dříve. Například Kosmas již v souvislosti s vyvražděním Slavníkovců píše, že „*vládli předáci, ... ničemných otců nejhorší*

synové“. Na přelomu tisíciletí (1002) dokázali velmoži vyhnat ze země vládnoucího knížete Boleslava III.

3. 2 Státní aparát

V počátcích českého státu stáli v jeho čele jako ústřední orgány **panovník** se svou **družinou**, **panovníkovi úředníci** a **dvorské sjezdy**. Jednoduchou místní správu zabezpečovali hodnostáři na královských hradech (**hradská správa**). Z tohoto základu se rozvíjel státní aparát, fungující až do počátku novověku.

3.2.1 Panovník

Panovník českého státu se zpočátku tituloval jako **kníže** (též vojvoda, kněz), později, jak víme, získal titul **král**. Již jsme se zmínili také o tom, že se knížecí a královská hodnost a s ní i další tituly českých panovníků zpravidla dědily. Volitelnost přicházela v úvahu jen výjimečně. Jako zřejmý projev dřívější možnosti čelných představitelů kmene ovlivňovat nástupnictví se v českém přemyslovském státě dlouho zachoval obřad **nastolování**, při němž svobodné obyvatelstvo formálně přijímalo nového panovníka.

Pojetí státní moci jako moci celého vládnoucího rodu, které se prosadilo v počátcích českého státu, odpovídala **zásada seniorátu**. Podle ní se knížecí hodnosti ujímal nejstarší příslušník rodu, přičemž jeho mladší bratři získávali do správy části území jako úděly. Aby předešel nástupnickým sporům svých synů, zakotvil ji spolu s bližšími instrukcemi k vládnutí kníže Břetislav I. v roce 1055 zákonem (protože „*od stvoření světa a od počátků římského panství a až na naše časy bratrská láska bývala vzácná*“). Nebylo to však nic platné, neboť jeho nejstarší syn zbavil své bratry údelů, které jim připadly, a usiloval o samostatnou vládu.

Jakmile se znovu rozvětvil dočasně zúžený přemyslovský rod, přestalo nástupnictví seniora rodu vyhovovat. Mezitím totiž rody přestaly plnit roli základní jednotky společenské organizace a nahradily je v tom širší rodiny. Každý se přednostně identifikoval se svými příbuznými v přímé linii, zatímco vazby k ostatním příslušníkům rodu slábly, takže i vládnoucí panovník jako svého nástupce preferoval vlastního potomka. Seniorát proto nahradila **primogenitura**, tj. nástupnictví prvorozeného syna (nárok na trůn měly i neprovdané dcery, ale až když nebylo mužských potomků).

Panovníci centralizovaného raně středověkého českého státu jako představitelé vládnoucího rodu a **nositelé silné centralizované moci** reprezentovali stát ve vnějších vztazích, uzavírali smlouvy a spolurozhodovali o válce a míru. Sami se stavěli do čela vojska. Byl jim podřízen výkonný aparát, jehož členy zpočátku ustavovali do funkcí a odvolávali. Kteroukoliv už úředníkem vyřízenou záležitost mohli znovu rozhodnout sami. Vystupovali i jako nejvyšší soudci: sami, spolu s dvorskými sjezdy nebo v zastoupení svým úředníkem rozhodovali soudní spory. Svými zákony mohli měnit platné právo. Přisvojili si výkon výhradních, tj. jen panovníku příslušejících práv – královských regálů (iura regalia, v českém státě se rozvinul zejména horní regál a mincovní regál). Jejich jménem vybírali úředníci daně.

Přes rozsáhlá oprávnění však **nemůžeme panovníkovu moc označit za neomezenou**, absolutní. Brání nám v tom hned několik významných skutečností. Panovníci raného středověku často činili svá nejzásadnější rozhodnutí spolu s **dvorskými sjezdy**. Některá rozhodnutí na ně (nebo na jiné orgány) přenášeli, případně je konzultovali s ostatními

příslušníky rodu, s církevními hodnostáři a předními velmoži. Omezovala je také skutečnost, že se za subjekt moci ve státě dlouho nepovažovali oni osobně, ale považoval se za něj celý vládnoucí rod. Specifickým projevem rodové moci pak byla existence tzv. **údělů**. Ty představovaly vymezenou část území státu, kterou dostávali do přímé správy další členové panovnického rodu. Zřizovaly se zpravidla na Moravě (olomoucký, brněnský, jihlavský a d.) a sehrály významnou úlohu při oslabování centralizovaného českého státu v 11. století, protože se o ně často opíraly mocenské ambice nevládnoucích Přemyslovců. Musíme si také uvědomit, že státní moc disponovala jen omezeným aparátem a ani zdaleka nezasahovala do tolika sfér jako moderní stát, zbytněly zejména v éře osvícenského absolutismu.

V době feudální rozdrobenosti zůstala panovníkova práva nominálně zachována, zmenšil se však prostor pro jejich uplatnění, protože si stejná práva osobovala také údělná knížata a další velcí feudálové.

3.2.2 Poradní a spolurozhodovací orgány panovníka

Dvorské sjezdy

První přemyslovská knížata se v návaznosti na tradici kmenových shromáždění o církevních svátcích scházela s předními muži země (ostatními příslušníky vládnoucího rodu, stařešiny jiných rodů, družiníky, úředníky a církevními hodnostáři) na **dvorských sjezdech** (curia generalis, colloquium generale). Předkládala jim k posouzení otázky zahraničních vztahů včetně války a míru, trůnní poslušnosti, řízení a správy země, ale také majetkové a trestní pře. Také na nich vyhlášovala svá zásadní rozhodnutí (např. takto kníže Konrád Ota vyhlásil v moravských údělech tzv. Statuta Konrádova). Dvorské sjezdy tak působily jako **poradní, spolurozhodovací a soudní orgán** panovníka. V návaznosti na ně se ve složitém procesu odlišení správních a soudních funkcí a zapojování širších společenských vrstev do politického života postupně vyvinuly **tři samostatné instituce**, které tyto funkce převzaly: královská rada, stavovský sněm a soudní tribunál pro šlechtu (zemský soud).

Královská rada

Královská rada se postupně konstitovala už vedle dvorských sněmů jako operativní **poradní orgán**. Panovníci do ní podle vlastního uvážení zvali světské i duchovní osoby ze svého nejbližšího okolí. Její vliv stoupl ve 12. století, kdy se nemohli opřít o přední velmože, kteří sledovali především své vlastní zájmy.

3.2.3 Výkonný aparát

První fáze vývoje knížecího výkonného aparátu se pojí především ke **knížecí družině a církevním hodnostářům**. Družina zpočátku představovala ozbrojenou gardu knížete a první hotovost k obraně země. Plnila tedy především vojenské funkce. Vedle toho kníže podle potřeby pověřoval její členy, kteří byli tak říkajíc po ruce, správními a soudními úkoly. Když se jednotliví pověřeni družiníci (ale i jiné osoby z panovníkova okolí, často vybírané z řad duchovenstva) začali systematicky věnovat úkolům v určité oblasti státní správy, stali se

z nich **úředníci (centrální, ústřední)**. Své spolehlivé muže panovníci pověřovali také správou okrajových oblastí státu (**venkovští úředníci**).

Ústřední výkonné orgány

Na českém panovnickém dvoře působili jako **panovníkovi** (knížecí, později královští) **úředníci komorník** (podkomoří, camerarius) který spravoval knížecí pokladnu, **sudí** (iudex) vystupující jako pomocník při vyřizování soudní agendy, **comes palatinus**, spravující knížecí palác (tento úřad brzy zanikl), **kancléř** (cancelarius, někdy označovaný též písař, notarius), vyhotovující úřední písemnosti, **maršálek** (marscalcus, podkoní), mající v péči dopravní prostředky, **lovčí** (venator) a jiní. Panovníkovi úředníci získávali za své služby pozemkový majetek a řadili se k velmožům.

Hradská správa

Místní správa českého státu se začala rozvíjet jako správa hradská. Prostřednictvím ní panovník zabezpečoval svůj vliv tam, kde jej nemohl uplatňovat přímo. Její z našeho pohledu velmi jednoduchou a nepravidelnou strukturu tvořila nesteréjně hustá **sít' královských hradů**, na nichž sídlili **knížecí (královští) úředníci**. **Kostely**, budované na hradech, se (vedle klášterů) staly oporou církevní organizace.

V hradském obvodu bez přesně vymezených hranic působil především **hradský správce** (kastelán, prefekt, kmet, župan). Jmenoval ho a případně i zbavoval úřadu panovník, jinak si ovšem při výkonu své funkce počínal velmi samostatně. Velel hradské posádce, vybíral daně a jiné dávky, organizoval poddané knížete a plnil všeobecné policejní a soudní funkce. Vedle něj na hradě někdy vyvíjeli činnost i **jiní úředníci**, kteří pak přebírali část jeho funkcí, např. vladař (hospodářské funkce) nebo sudí (soudní funkce). Hradský správce nebo sudí však nesoudili sami, ale soudní pře rozhodovali za účasti svobodných lidí z okolí hradu.

Ve době feudální rozdrobenosti hradská správa prakticky zanikla, protože podstatnou část území státu ovládli místní feudálové. Spolu s tím se pronikavě zhoršil stav veřejné bezpečnosti.

Vrchnostenské a vesnické orgány

S držbou větších pozemkových komplexů, které se dostávaly do rukou jednotlivých velmožů, bylo spojeno právo jednotlivých vrchností vyžadovat od závislého obyvatelstva, které na jejich doménách žilo, aby obhospodařovalo svěřenou půdu a odvádělo jim podstatnou část výtěžku. S využitím tradiční vesnické samosprávy a později i zvyklostí kolonistů se tak zformovala **vrchnostenská (patrimoniální) správa** a **vesnická samospráva**, pomocí níž vrchnost obyvatelstvo svých domén organizovala a řídila a vykonávala vůči němu i pravomoci, které jinak přísluší státním orgánům (soudnictví, dohled nad udržováním veřejného pořádku a bezpečnosti, vybírání daní a dávek). Vrchnostenské orgány tedy nebyly orgány státu, jen plnily některé jeho funkce.

3.2.4 Soudy

V počátcích českého státu patřila soudní funkce k základním atributům postavení **panovníka** (u Dalimila se dočteme, že „*knížecí úřad jest na súde seděti*“). Tak jako jiné své funkce i soudnictví ovšem **nevykonával jen sám** a izolovaně od ostatního státního aparátu. Závažnější případy zpravidla předkládal k posouzení dvorským sjezdům nebo o nich rozhodoval s právě přítomnými členy svého rodu, družiníky a úředníky. Jeho pomocníkem pro soudní agendu byl sudí, jemuž vedle organizačních záležitostí spojených s rozhodováním soudních při také svěřoval některé kauzy, aby je rozhodl sám. Soudnictví na panovníkově dvoře, označované ve všech svých formách jako **dvorský soud**, tak fungovalo jako soudní instance s všestrannou kompetencí, jako obecný soud pro všechno obyvatelstvo. Soudní pravomoci byli ovšem nadáni i **hradští úředníci**. Na některých hradech se dokonce setkáváme se specializovaným soudním úředníkem (označoval se **sudí**, iudex), který soudil spolu s členy hradské posádky a s vlivnými muži z okolí (**hradský soud**). Soudní pravomoc nad nesvobodným obyvatelstvem vykonával **vladař** (vilicus).

3.3 Náboženské poměry a církevní správa

Přestože špičky české společnosti přijaly křesťanství v 9. století, státní moc se potýkala s pohanskými přežitky ještě několik století. Nástrojem postupné christianizace obyvatelstva se stala **církevní organizace**, budovaná za významného přispění státní moci. Církev opírala svou organizační strukturu o **královské hrady a na nich budované kostely** a o **kláštery**, zakládané s podporou knížete (od doby Boleslava II., zvaného Pobožný /967–999/). Kostely na hradech brzy doplnila síť vrchnostmi budovaných **vesnických kostelíků**. Podobně jako města byly i jednotlivé církevní fundace v moci svých zakladatelů.

Významný moment ve vývoji české církevní organizace, která nikdy netvořila přímo součást státní správy, ale vždy byla se světskou mocí více či méně spjata (viz hradské kostely), představuje zřízení **pražského biskupství** v roce 973. Čechy se tím vymanily z bezprostředního vlivu řezenského biskupa a salcburského arcibiskupa, neboť nové biskupství podléhalo arcidiecézi v Mohuči (Mainz). Už druhý pražský biskup Vojtěch Slavníkovec (první byl Dětmar, pocházející ze Saska) se dostal do rozporu s panovníkem, který podobně jako jiné vrchnosti zasahoval do církevních otázek. **Moravské biskupství** v Olomouci vzniklo v roce 1063.

Ve druhé polovině 12. století a ve 13. století se církevní organizace díky hmotné podpoře panovníka a šlechticů (nadace, dary, odkazy) bouřlivě rozvíjela. Vyrostlo množství nových far (na konci století jich bylo v rámci pražské diecéze asi dva tisíce) a vznikaly další kláštery. Postupně se stabilizovaly hranice nových farností. Ve 12. století se nejdříve na Moravě (1131) a pak i v Čechách ustavily nové církevní správní jednotky – **arcijáhensství** s arcijáhny (na Moravě šest a v Čechách osm, pak deset). S jejich zřízením je spojeno uvolnění vazby na světskou správu (hrady).

3.4 Právo

Prameny a systém práva

Jako právo každé společnosti vymaňující se z tradičních rodových a kmenových struktur opíralo se zpočátku i české právo především o **právní obyčej**. Dlouhým uplatňováním ve společnosti hluboce zakořeněná, nepsaná jednoduchá základní pravidla začala státní moc modifikovat a doplňovat nepřilíš četnými **královskými zákony**.

S rozhodující rolí **právních obyčejů** souvisí jeden z významných charakteristických znaků právního řádu – **místní partikularismus**. Označuje skutečnost, že na celém území státu neplatil jednotný právní řád, ale jednotlivé oblasti se řídily různými právními systémy. Byl důsledkem **stability a setrvačnosti** obyčejových pravidel. Vnutit někomu cizímu „den ze dne“ svůj vlastní komplex právních obyčejů prakticky nebylo možné, neboť autorita obyčejového práva se neopírala jen o státní donucení, ale především o přirozené ztotožnění se převážné části lidí s jejich obsahem, o jejich vnitřní přesvědčení, že právě takovým způsobem se musí chovat. V rozsahem původně poměrně malém přemyslovském státě nebyl místní partikularismus tak zřetelným jevem jako u velkých expanzivních říší, ale i přemyslovská knížata se s jeho projevy jistě musela potýkat. Mnohé místně odlišné obyčeje přežily z doby, kdy sjednocovala kmeny, žijící na území Čech a Moravy, další se objevovaly, když připojovala k českému státu nová území, další sebou přinesli cizí kolonisté. V českém stavovském státě proto v sobě mělo rysy místního partikularismu dlouho zakódováno pozemkově-vrchnostenské právo. Velmi zřetelné ovšem byly také v městském právu. Za jeho svérázný projev můžeme považovat také odlišnosti právních řádů jednotlivých zemí České koruny.

Jak lze vyvodit z Kosmovy zmínky o právotvorné činnosti franckého krále Pipina (správně má být Ludvíka Pobožného), nebyly počáteční **panovníkovy zásahy do vžitého obyčejového práva** chápány jako výraz uvědomělé právotvorné činnosti, ale jako mocenský akt, jako projev faktické síly panovníka („*ti, kdo spravují práva, nespravují se právy, protože právo ... má nos z vosku a král má ruku železnou a dlouhou, aby ji mohl vztahovat, kam mu libo*“). O jejich obsahu se ovšem knížata zřejmě často radila s **předáky země** na dvorských sjezdech. O nejstarších královských zákonech máme jen velmi sporadické zprávy. Přemyslovská knížata je vyhlášovala ústně, proto se známost o nich původně udržovala především tradicí. Písemně se začaly zachycovat až později, a to jen náhodně, případně dodatečně, neboť k zavedení obligatorní písemné formy zákonodárných aktů měla vést ještě dlouhá cesta. S tím také souvisí skutečnost, že se v té době mezi právními obyčeji a zákony nečinil přesný rozdíl. Nová pravidla, zaváděná panovníky ve formě dekretů, statutů apod., totiž měla zpravidla jen dočasný význam a přímo zavazovala jen toho, kdo je vydal, nikoliv už jeho nástupce (*leges temporales*). Pokud se uplatňovala i smrti svého původce, aniž by je jeho nástupce výslovně potvrdil, dělo se tak jen silou vžitého právního obyčeje. Ze spojování platnosti královských zákonů jens osobou jejich původce zřejmě také pramení pozdější zvyklost nechat si nově nastupujícím panovníkem ve volební kapitulaci potvrdovat starší stavovské výsady.

Právní památky

Pro raněstředověké královské zákony jsou typické dva rysy. Velmi často měly formu **privilegia**, tedy souboru výsad pro určitou osobu, skupinu osob nebo teritorium. Vedle toho je pro ně příznačná – už v souvislosti se vznikem státu naznačená – úzká **spojitost s křesťanským náboženstvím a církví**. Jaromír Čelakovský konstatoval, že „*křesťanství, které šířilo nové názory mravní, ... podkopalo půdu mnohým starým obyčejům právním, jež souvisely s názory pohanskými*“. Názorně to dokládají nejstarší české královské zákony, o nichž se nám dochovaly zprávy. Z útržkovité zmínky v bavorských církevních zápisech se

dovídáme o zmocněních, jimiž kníže Boleslav v roce 992 umožnil pražskému biskupu Vojtěchovi rozvádět manželství uzavřená proti křesťanským zásadám, stavět kostely a vybírat desátek. Pro toto knížecí nařízení se vžilo označení **Boleslavovy výsady**. Prvním právním aktem českého panovníka, jehož tradované znění se nám dochovalo díky pozdějšímu latinsky psanému záznamu v Kosmově kronice, jsou **Břetislavova dekreta** (decreta Brecislai ducis, Hnězdenská dekreta) z roku 1039. Tento právní akt knížete Břetislava I. obsahuje ustanovení k ochraně základních principů křesťanské morálky, která dokládají, že v polovině 11. století v Čechách stále přežívaly pozůstatky pohanských kultů. Břetislav vyžadoval nerozlučitelné monogamní manželství, prosazoval slušné zacházení s ženami, umožňoval postihovat vrahy, trestal požívání alkoholu a zřizování krčem, neboť *krčma „jest kořenem všeho zlého, odkud pocházejí krádeže, vraždy, smilství a ostatní nepravosti“*, vyžadoval svěcení nedělí a přikazoval, aby lidé své mrtvé pochovávali jen na hřbitovech, tedy do posvěcené půdy. V případě stížnosti manželky na kruté zacházení a při obvinění z vraždy se měl konat boží soud (*„budtež zkoušeni žhavým železem nebo očistnou vodou“*). Pachatelům kníže hrozil především vyhoštěním ze země (*„budiž odveden, ať je to osoba jakákoliv, do Uher“*), ale také pokutami, zabavením věcí nebo bitím a potupným vyholením hlavy. Příznačné je i to, že při vyhlásování tohoto zákonodárného aktu v polském Hnězdně nad hrobem biskupa Vojtěcha (zahynul na misijní cestě k pohanským Prusům) asistoval i tehdejší pražský biskup Šebíř, který trestní sankce knížete (vyhnání ze země, bití, pokuty) ještě umocňoval náboženskou sankcí (*„Budiž klet!“*). Z dalších právních památek již jen jmenujme **Vratislavova a Soběslavova práva pro pražské Němce** z druhé poloviny 11., resp. z druhé poloviny 12. století a v třech verzích zachovaná a poměrně rozsáhlá **Statuta Konrádova** (Statuta ducis Ottonis) z konce 12. století, která svou zřetelnou snahou o posílení panovnické moci v soudnictví a správě a zároveň potvrzením šlechtických výsad (zejména potvrzením držby šlechtických statků a uznáním dědických nároků dcer zůstavitele) jasně dokumentují proces překonávání feudální rozdrobenosti.

Nejstarší české právní památky byly pouze akty dílčího charakteru. Ve střední Evropě v této době neexistovaly podmínky pro kodifikaci obyčejového práva podobnou těm, které známe z počáteční fáze vývoje středověkého státu v západní Evropě (leges barbarorum).

Z pramenů: Statuta Konrádova o dědění a trestání:

Čl. 18/ *Kdyby někdo neměl syny nebo syna a měl dcery, na tyto necht' připadne dědictví stejným způsobem; kdyby ani jich nebylo, dědictví necht' připadne nejbližším účastníkům nedílu („dēdicūm“).*

...

Čl. 27/ *Kdyby stopy věcí z krádeže mizely u nějaké vesnice, tato vesnice ať se nijak netrestá z podnětu této krádeže.*

(Veselý, Z.: Dějiny českého státu v dokumentech. Praha, 1994, str. 46)

III. ČESKÝ STAVOVSKÝ STÁT A JEHO PRÁVNÍ ŘÁD (začátek 13. st. – 1620)

1. Základní vývojové trendy

1.1 Znovuuevnění centrální moci, koruna Česká

Od druhé poloviny 11. století upadl v českém státě vliv ústředních orgánů a většinu jejich funkcí si присvojili velmoži, téměř suverénně ovládající své domény. Zejména od **první poloviny 13. století** se však situace začala měnit. Panovník se shodl s velmoži a s církví na jistém modu vivendi. Na základě něj ve složitých peripetiích znovu postupně sílila centrální moc, kterou však již nepředstavoval jen panovník se svými úředníky, ale i orgány rodících se stavů, upevňujících si své privilegované postavení ve společnosti. Tuto vývojovou fázi běžně označujeme jako **překonávání feudální rozdrobenosti**. Přispělo k němu i rozšíření lenní soustavy, nahrazující dřívější časově ohraničené propůjčování půdy formou výsluh a vázící šlechtu a duchovenstvo k panovníkovi užšími osobními vazbami. Vedle šlechty a duchovenstva začali jako nový politický činitel a samostatný stav zatím nesměle vystupovat také měšťané. Nová města vznikala zejména od poloviny 13. st., když vnější kolonizace vedla k rychlému růstu zemědělské produkce a stimulovala rozvoj řemesel a trhu. K rozvoji měst se pojilo vydělování zvláštních **městských práv**. Veřejný pořádek v zemi pomáhaly upevňovat **zemské míry (landfrýdy)**, tj. veřejnoprávní smlouvy (někdy ovšem i se soukromoprávními ustanoveními), uzavírané stavy mezi sebou, případně i s panovníkem. Smluvní strany se v nich zavazovaly zachovávat zemský řád a pokoj. Zemské míry, se kterými se setkáváme až do začátku 17. st. především na Moravě, můžeme oprávněně považovat za předchůdce zemských zřízení.

V důsledku politické aktivizace širších vrstev privilegovaného obyvatelstva **ztratilo opodstatnění staré patrimoniální pojetí státu**. Panovník již nevystupoval jako jediný představitel státní suverenity a osoba krále a stát se od sebe oddělili. Nové pojetí státu, vyjadřované termínem **koruna** (v našem případě Corona regni Bohemiae), vycházelo z představy státu jako samostatné právnické osoby, reprezentované panovníkem a stavy, resp. panovníkem a šlechtou.

1.2 Stavy

Jako **stavy** označujeme ty vrstvy obyvatelstva, které postupně získávaly podíl na moci ve státě (vyšší a nižší šlechta, duchovenstvo, později patriciát královských měst). K posílení vlivu šlechty na řízení státu výrazně přispěla dohoda Jana Lucemburského a české šlechty na sněmu v Domažlicích (1318) a následná rezignace panovníka na výraznější zasahování do vnitřních záležitostí. Přestože mezi šlechtou a panovníkem přetrvávalo napětí, které často přecházelo do ostrých střetů, fakt, že se šlechta začala podílet na řízení státu, **posílil jeho vnitřní soudržnost**. To se prolínalo i s **posilováním v zahraničněpolitických vztazích**. Za posledních Přemyslovců (do roku 1306) a za Lucemburků (prvním byl manžel Elišky Přemyslovny Jan, který dosedl na český trůn po několika letech zmatků v roce 1310) se stát územně upevnil a rozrostl, i když zisky vesměs nebyly trvalé. Čeští panovníci, kteří již od konce 12. století nesli dědičný titul král, aktivně zasahovali do říšské politiky. **Vrchol politického rozkvětu** dosáhl středověký český stát v době panování syna Jana Lucemburského Karla (1346–1378; jako českého krále I., jako římského císaře IV.).

1.3 Husitské hnutí

Středověká Evropa už od počátku 14. století zápasila s **ekonomickou stagnací**, která se promítla i do **morální krize** společnosti. V polovině 14. st. navíc zažila obrovský otřes v podobě rozsáhlé **epidemie moru**. Mor prohloubil narůstající rozpory a předznamenal hluboké společenské přeměny následujících let. Českých zemí se sice morová rána dotkla jen okrajově, ale právě zde se zrodilo první velké církevní reformační hnutí – husitství, po němž následovala řada podobně motivovaných náboženských a sociálních vystoupení jinde v Evropě. Náboženské, sociální a patriotické motivy se v něm přetavily do **širokého hnutí s hluboce demokratickým obsahem**. Úsilí o rozšíření politických práv městského stavu a nižší šlechty, ale také požadavek, že každý křesťan má právo odepřít poslušnost církevní vrchnosti, pokud je její příkaz v rozporu s učením bible, jsou toho názorným příkladem. Tento pozitivní rys rozhodně nemohou převážit výstřelky extrémních sil, které hnutí diskreditovaly. Každá revoluce – husitskou nevyjímaje – má své nekompromisní jakobíny.

Revoluční otřesy na několik let zcela rozrušily tradiční státoprávní struktury Českého království. Vyjadřuje to dobová charakteristika, podle níž v husitské době „*práva nejdou*“. S rozpadem staré však zároveň vznikala **nová organizace**. Na sněmu v Čáslavi, který odmítl uznat Zikmunda Lucemburského za českého krále, se v roce 1421 ustavila nová zemská vláda. Jako zemský správce (místo litevského velkoknížete Vitolda, husity vybraného za českého krále) přišel v roce 1422 do Prahy z Litvy jagellonský kníže Zikmund Korybut. Podle republikánských zásad byla uspořádána správa revolučního Tábora (Petr Čornej přirovnal táboreské hejtmany k italským kondotiérům).

Politickým programem husitského hnutí s právními konsekvencemi se stala dohoda z roku 1420, označovaná jako **Čtyři pražské artikuly**. Přísnou disciplínu v husitském vojsku zavedl **Žižkův vojenský řád**.

Husitská revoluce vyústila po porážce radikálního křídla do kompromisu s katolickou církví a císařem Zikmundem Lucemburským. Jeho výrazem se stala **Basilejská kompaktáta** z roku 1436. „*Čechové a Moravané ... nejsou lidé bludní, ale praví a věrní křesťané a synové prvotní církve svaté*“, konstatovalo se v nich, když se husité vzdali svých nejradikálnějších programových cílů. Na základě Kompaktát se v českých zemích zachovala náboženská svoboda pro kališníky a postupně se obnovily funkce státních orgánů.

Na **Moravě** se husitské hnutí nerozvinulo do tak radikální podoby jako v Čechách. I tu však v jazykově českém prostředí převládlo umírněné kališnictví.

Z pramenů: „Zápis českých pánů ze sněmu čáslavského“ v Husitské kronice Vavřince z Březové:
„*Najprvé abychom týchto pravd božských dole psaných svornú myslí a vši snaživostí hájili a bránili ...: Najprvé aby slovo Božie po kráľovství Českém a markrabství Moravském svobodně bez přiekážky všudy ot kněží křesťanských bylo zvěstováno a kázáno.*
Druhé aby velebná svátost těla a krve pána našeho Jezu Krista pod dvěma způsobama chleba a vína všem věrným křesťanom, starým i mladým, svobodně byla rozdávána podlé jeho ustavenie a prikázanie.
Třetíe že mnozi knězie a mnišie světským řádem panují nad velikým zbožím tělesným proti Kristovu prikázání, na přiekazu svému kněžskému úřadu a k veliké škodě stavu světského, aby takovým kněžím to neřádné panování otjato a staveno bylo ...
Čtvrté aby všichni hřiechové zjevní, smrteľní a jiní neřádové zákonu Božiemu odporňi řádem a rozumně ot těch, kteřížto úřad k tomu mají, v každém stavu byli stavováni a kažení a zlá i křivá pověst o týchto zemiech, České a Moravské, aby očistěna byla, tak aby se obecné dobré kráľovství i markrabství dalo.
Páté abychom krále Sigmunda uherského, jímž sme a jeho pomocníky najviece zavedeni i všecko kráľovstvie České jeho bezprávím a ukrutenstvím k škodlivosti došli veliké, za krále ani za pána dědičné koruny České, již se jest svú nehodností sám znehodnotil, nikoli nepřijímali ...
Šesté jsme se společně a jednostajně svolili a vyvolili z sebe mužuo v moudrých, stálych, věrných dvaceti, ... k správě, k zřízení, a k všelikaké způsobě koruny kráľovstvie Českého, ...“
(Vavřinec z Březové: Husitská kronika. Praha, 1979, str. 227–228)

1.4 Rozkvět stavovského státu

Stavovské struktury se začaly v české společnosti výrazně prosazovat **už ve 14. století**. V **českých zemích** představovaly jednotlivé stavy od sebe výrazně – výrazněji než například v sousedních Uhrách – oddělené společenské vrstvy. Nepochybně to souviselo s tím, že na nejvýznamnějších stavovských sněmech jednaly v oddělených kuriích. V husitské době se definitivně etabloval městský stav, naopak upadla autorita katolické církve (nejnáznorněji to dokumentuje právě skutečnost, že v Českém království po husitských válkách duchovenstvo netvořilo samostatný sněmovní stav).

Od poloviny 15. století stavy dále upevňovaly své postavení. Stavovská obec se významným způsobem podílela **na zákonodárné činnosti, na výkonu státní správy i na soudnictví**. Stavovské sněmy představovaly vedle panovníka jakési druhé mocenské centrum. Bez jejich souhlasu král prakticky nemohl učinit žádné významnější rozhodnutí. Důležité úřady vykonávali stavovští hodnostáři a některé úřady se dokonce dědily v předních šlechtických rodech. Svůj vliv dokázali prosazovat zejména proti panovníkům z rodu Jagellovců (1471–1526), ale významný podíl na moci ve státě si udržely až **do porážky stavovského povstání v roce 1620**. Stavovské uspořádání českého státu (a dominantní postavení vysoké šlechty v něm) dostalo výraz v kodifikaci zemského práva z roku 1500, známé jako **Vladislavská zemská zřízení**.

Zdůrazňujeme-li na tomto místě soupeření stavů a panovníka, nesmíme zároveň opomenout další fronty společenských konfliktů. Také jednotlivé **stavy mezi sebou zápasily** o velikost podílu na politické a ekonomické moci. Jak jsme již naznačili, rozhodující pozice ve stavovské obci od počátku ovládala vyšší šlechta. Měšťané a nižší šlechta proti ní proto často hledali oporu v panovníkovi. Naopak všechny stavy i panovníka stavěla do jednoho šiku možnost podílet se na moci, která byla výrazem nejdůležitějšího protikladu společenské společnosti a kterou museli hájit **proti naprosté většině obyvatel**, představované zejména **různými kategoriemi závislého obyvatelstva**.

1.5 Vnitřní učlenění a rozsah českého stavovského státu

Ve 14. století se český stát rozvinul do podoby, která koresponduje s všeobecně vžitou představou o jeho uspořádání ve středověku a někdy bývá chybně vztahována i na dřívější dobu. Do jednoho celku, označovaného jako **stát zemí Koruny české**, se spojily České království, Moravské markrabství a inkorporovaná území Horní a Dolní Lužice a slezských knížectví. Součástí státu tvořila i tzv. zahraniční (německá) léna, tj. početné domény mimo rámec vlastních zemí Koruny české. Čeští panovníci na čas získali i trůny sousedních zemí (Polsko, Uhry).

***Exkurs:** Jednotlivé součásti státu zemí České koruny připojovali panovníci k českému království postupně. Měnil se také rozsah samotného Českého království. Na severovýchodě k němu původně patřilo Kladsko a naopak od něj ještě bylo odděleno Chebsko. V minulosti slovanské Chebsko se spojilo s českým státem za Jana Lucemburského. Kladsko se stále zřetelněji přiklánělo k slezským knížectvím a po roce 1742 sdílelo osud většiny z nich – připadlo Prusku. Moravu definitivně získal Břetislav I. v polovině 11. století. Ve druhé polovině 16. st. ji na čas ovládl Matyáš Korvín (Mátyás Hunyadi – Corvinus), který se nechal vnitřní opozicí, zformovanou proti Jiřímu z Poděbrad, v Olomouci zvolit českým králem (1469). Horní Lužici, kterou postoupil Přemysl Otakar jako věno české princezny Beatrix markrabatům braniborským, k českému státu opět přičlenil Jan Lucemburský.*

Karel IV. získal v roce 1368 i **Dolní Lužici**. Obě Lužice pak byly součástí českého státu až do doby třicetileté války (1635), kdy připadly Sasku. **Slezská knížectví** kupovali Jan Lucemburský (hlavně v letech 1327–1339) a Karel IV. V roce 1742 musela Marie Terezie odstoupit podstatnou část Slezska Prusku, čímž český stát ztratil velkou a bohatou část svého území.

Nedílné připojení Moravy, větší části Slezska a Dolní Lužice k českému státu potvrdil Karel IV. **inkorporačními listinami** z let 1348 a 1355.

Jako pojítka jednotlivých zemí i celého soustátí působil **inkolát** (právo obyvatelské), který znamenal zvláštní formu státní příslušnosti šlechtických obyvatel jednotlivých zemí. Spolu s ním šlechtic získával právo nabývat svobodné statky, zúčastňovat se sněmu a zastávat úřady. Inkolát jej zároveň (s jistými omezeními pro lužické a slezské šlechtice) upřednostňoval při zakupování svobodných statků v ostatních zemích českého soustátí. Od obyvatelského práva se odvíjel i středověký **zemský patriotismus**.

1.6 Poměr k Římsko-německé říši

Jak jsme již předeslali, na poměr českého státu k Římsko-německé říši (Svaté říši římské) nelze aplikovat současné vnímání státu jako (téměř) zcela suverénního útvaru, ani současné pojetí mezinárodně právních a mezinárodně politických vztahů. Svatá říše se zformovala jako výraz křesťanského universalismu. Svou příslušnost k ní zpočátku svým způsobem pocítovali a deklarovali mnozí křesťanští panovníci. Římského císaře chápali jako světskou hlavu celého západního křesťanského světa (vedle papeže jako hlavy duchovní). Později se k říši hlásili především němečtí panovníci (Svatá říše římská německého národa).

Vlastní vztah jednotlivých panovníků k říši vyjadřovaly jednak **institucionální vazby** a jednak **mocenské poměry**. Hlavy křesťanských států přijímaly jako poctu různé hodnosti na císařském dvoře. Nejvýznamnější světští a duchovní hodnostáři se stali kurfiřty (knížaty – voliteli). Přijímání úřadů i míru závislosti na císaři však ovlivňovala především reálná síla toho kterého panovníka a útvaru, který reprezentoval. Tyto faktické mocenské poměry se pak čas od času petrifikovaly v právních formách (císařské buly).

Z vývoje vztahu českého státu k říši (nejdříve Východofranské a pak Římsko-německé) připomeneme jen klíčové momenty:

a) Ochotu podvolit se mocenským ambicím západního souseda tradičně symbolizuje kníže Václav. Jeho bojovnější bratr Boleslav I. řečený Ukrutný (ten byl pro autora Knihy o utrpení a rodu knížete Václava „*protivný pro zvrácenost svého ducha a výstřednost svých činů*“) jej nechal zřejmě v roce 935 zavraždit, ale sám se přes urputný odpor musel Otovi I. nakonec ne zcela jasným způsobem podrobit a **odvádět mu tribut** podobně jako Václav. Na Otově straně bojoval i ve známé bitvě na řece Lechu v roce 955, která ukončila ničivé nájezdy Maďarů.

b) Ve vnitropolitických zmatcích na přelomu tisíciletí se Vladivoj (1002–1003, snad byl spřízněn s polským Boleslavem Chrabrým i s Přemyslovci) snažil posílit svou nejistou politickou pozici. Jako první český kníže proto požádal německého krále a pozdějšího římsko-německého císaře Jindřicha II., aby mu **udělil české knížectví v léno**.

c) Pozici českých panovníků naopak de iure i de facto posílilo **udělení královské hodnosti** (poprvé jen pro vlastní osobu Vratislavovi II. v roce 1085, v roce 1158 Vladislavovi II. a trvale roku 1198 Přemyslu I.).

d) Poměr českého státu k říši poprvé vymezilo privilegium, udělené Přemyslu I. císařem Friedrichem II., tzv. **Zlatá bula sicilská** z roku 1212. Císař v ní potvrdil českým panovníkům neodňatelný královský titul a přiznal jim právo investitury biskupů. Slíbil nezasahovat do volby českých panovníků a uznal stávající rozsah státu. Zároveň české krále zavázal k účasti na říšských sjezdech a na jízdě římských králů do Říma k císařské korunovaci.

e) Faktickou samostatnost českého státu, zaručenou již Zlatou bulou sicilskou, výslovně potvrdil říšský zákon, prosazený Karlem IV. na sněmu v roce 1356, známý jako **Zlatá bula Karla IV.** Závazky a oprávnění českých králů k říši, plynoucí zejména z funkcí arcibiskupa a kurfiřta, Karlova bula pojímala jako čistě osobní záležitost panovníků.

Z pramenů: Z listiny o udělení dědičného královského titulu Vladislavovi císařem Friedrichem I. (1158), jak ji ve své Kronice české reprodukoval Přebík z Radenína, řečený Pulkava:
„... budiž známo všem Kristu i říši naší věrným, tak přítomným, tak i budoucím, že jsme Vladislavovi, jasnému a přestatečnému knížeti českému, pro vynikající záslužné služby a oddanost, jak jeho, tak i všech Čechů, povolili nositi odznak důstojnosti, kterým jeho děd a ostatní předkové jeho, knížata česká, přízni císařské Výsosti nad ostatní knížata vynikali, totiž čelenku, a skrze něho (povolujeme) všem jeho nástupcům na věky.“
(Kroniky doby Karla IV. Praha, 1987, str. 331)

1.7 Poměr státu a církve

Církev představovala významnou oporu upevňující se státní moci a stát naopak podporoval církev. Tak lze stručně charakterizovat poměr těchto dvou klíčových institucí v prvních stoletích existence českého státu. S jejich úzkým sepejetím byla v době patrimoniálního státu spojena podobně jako jinde ve světě **faktická podřízenost církve státní moci**, ale také ekonomická podpora církevní organizace státem.

Z knížecího poručíkování se podle vzoru německých biskupů snažil církev vymanit už přívrženec očistného clunyjského hnutí, druhý pražský biskup Vojtěch Slavníkovec. Přesto však pod svrchovaností panovníka a velmožů zůstala až do začátku 13. století, kdy v roce 1221 vyhlásil Přemysl I. velké privilegium pro pražské biskupství (**pražský konkordát**) a v roce 1222 **imunitní privilegium pro kláštery a kostely pražské diecéze**. Na jejich základě se církev postupně dostávala z přímé závislosti na světské moci, s níž však zůstala stále úzce spjata. Panovník ji osvobodil od mnoha dávek. Církevní hodnostáři získali privilegium fori, to znamená, že byli vyňati z pravomoci světských soudů a podléhali jen soudům církevním, a dostali právo dosazovat faráře bez vnějšího zasahování.

Exkurs: *Rozmach katolické církve v českém státě však provázely negativní jevy, ohrožující celou katolickou církev: papežské schizma, obrovské finanční nároky papežské kurie, machinace s majetkem, kupování církevních úřadů, svatokupectví, demoralizace, zesvětštění. Z okolí císaře Karla IV. a pražského arcibiskupa vyšly pokusy o nápravu nejhorších prohřešků. Minuly se však účinkem a situace ve stále rozpolcenější české společnosti spěla k radikálnímu střetu – k **husitské revoluci**.*

Poměru státu a církve se z dokumentů husitské doby dotýkaly především **Čtyři pražské artikule**. Podlamovaly politický vliv církve požadováním sekularizace církevního majetku („aby ... kněžím to neřádne panovanie odňato a staveno bylo“) a zaváděly všeobecnou vládu světských zákonů a světských soudů. V pohusitských Čechách se náboženské poměry opíraly o ustanovení **Basilejských kompaktát** z roku 1436, navazujících v otázce náboženského vyznání na Čtyři pražské artikule a umožňujících vedle katolického

ritu přijímat „*pod obojí způsobou*“. V podmínkách relativní náboženské tolerance následujících desetiletí se rozvíjelo katolické náboženství i kališnická církev a později také – státem zpočátku pronásledovaná – Jednota bratrská a luteránská církev. Do vnitřních poměrů tolerovaných církví státní moc v tomto období nezasahovala.

1.8 Mírový projekt Jiřího z Poděbrad

V dobových souvislostech zanedbatelnou epizodou, ale v historickém kontextu mezinárodní politiky významnou událostí se stal mírový projekt krále Jiřího z roku 1464, oceněný po pěti letech jako jedno z nejvýznamnějších kulturních výročí zařazením do kalendáře UNESCO.

V neurovnané mezinárodní situaci, když se Evropa potýkala s vlastními problémy a navíc ji ohrožovalo nebezpečí ze strany Osmanské říše, Jiří navrhl uzavřít **spolek evropských křesťanských panovníků**, jehož smyslem mělo být nastolení věčného míru a soustředění sil celého křesťanského světa proti hrozícímu tureckému nebezpečí, a propracoval jeho organizační strukturu. Do čela spolku se měl postavit francouzský král a činnost měla zabezpečovat řada mezinárodních orgánů: valné shromáždění delegátů jednotlivých členů, rada panovníků, soudní tribunál, který by nahradil papeže jako prostředníka při urovnávání sporů křesťanských panovníků, a sekretariát. Nadějný koncept však zůstal jen na papíře. I když pro něj Jiří získal podporu polského a uherského krále, neuspěl na klíčovém místě – na francouzském královském dvoře. Král Ludvík XI. totiž jeho nabídku pod vlivem církevních hodnostářů odmítl, a tak celý projekt odsoudil k nezdaru.

Pokud by spolek skutečně vznikl, mohl usnadnit obranu proti tureckému nebezpečí a prosadit urovnávání sporů evropských panovníků pokojnou cestou. Oslabil by však také vliv papeže, a právě to se mu stalo osudným.

1.9 Morava v českém stavovském státě

V uspořádání České koruny, o němž jsme psali výše, se Morava řadila hned za České království. **Trvalou součástí českého státu** se stala za panování Břetislava I. Česká knížata tu pravidelně zřizovala úděly pro mladší příslušníky přemyslovského rodu (olomoucký, brněnský, znojenský). Oficiální název Markrabství moravské je pozůstatkem pokusu Friedricha I. Barbarossy (vládl 1152–1190) odtrhnout Moravu od Čech a jako samostatné území ji zapojit do římsko-německé říše. Příslušnost Markrabství moravského (a z něj tehdy vyčleněného panství olomouckého biskupa) k České koruně právně zakotvila inkorporační listina Karla IV. z roku 1348 a potvrdily další pozdější akty. Nezpochybnily ji ani časté spory mezi českou a moravskou stavovskou obcí o povahu vzájemného poměru obou zemí, ani dočasné ovládnutí Moravy Matyášem Korvínem, ani přijetí Matyáše Habsburského za markraběte moravského ještě za panování krále Rudolfa II. (1608–1611). Smlouva, uzavřená po smrti Rudolfa II. v roce 1611 na generálním sněmu zemí České koruny, jen poněkud uvolnila svazek obou zemí.

Markrabětem moravským se v této době už pravidelně stával český král (zpočátku tuto funkci zastávali blízcí příbuzní panovníka). Moravští stavové nikdy nezpochybovali jeho nárok, avšak vždy jej v zemi oficiálně za markraběte přijímali, přičemž musel přísahat na zemská práva a svobody a přistoupit k tzv. obecnému zápisu (landfrýdu). Naopak oni jemu skládali slib věrnosti. Styky s ním udržovali prostřednictvím české kanceláře. V zemi jej zastupoval **zemský hejtman**, který zároveň vystupoval jako nejvyšší reprezentant stavovské obce. Nejdůležitějším stavovským orgánem byl **zemský (obecný) sněm** se širokou

pravomocí, zejména přijímat markraběte, projednávat jeho návrhy, schvalovat daně, jednat o vojenských záležitostech, vnitřní správě, stycích se zahraničím a dalších záležitostech, upravovat zemská zřízení, sjednávat landfrýdy nebo pečovat o bezpečnost v zemi. Správu země vedly **zemské úřady**, ale do moravských záležitostí zasahovaly i **společné úřady všech zemí české koruny**, tj. vedle už zmíněné dvorské kanceláře, v níž působil místokancléř znalý moravských záležitostí, zejména česká komora, spravující panovníkovy finance, a také český maršálek. Jako společná odvolací instance působil od poloviny 16. století apelační soud. Venkovská správa se opírala stejně jako v Čechách o **kraje**, které tu však vznikly poněkud později.

1.10 Habsburkové na českém trůně

V bitvě u Moháče v roce 1526 na útěku před vítěznými vojsky tureckého sultána Suleymana II. v bažině zahynul mladý český a uherský král Ludvík Jagellonský. **Čeští stavové** pak **zvolili** českým králem Ferdinanda I. Habsburského, který už vládl v rakouských zemích a svůj nárok na český trůn opíral o nástupnickou dohodu uzavřenou Habsburky a Lucemburky v roce 1515. **Moravští stavové**, kteří se cítili dotčeni tím, že volba proběhla bez jejich účasti, **uznali dědický nárok** manželky Ferdinanda I. Anny Jagellonské na markrabský titul a volby se vzdali.

Poznámka: *Vytváření podobných unií nebylo ničím neobvyklým, vždyť na čele českého a uherského státu stál společný panovník už od roku 1490. Tady však došlo k něčemu zásadnímu. Třetí úspěšný pokus příslušníků habsburské dynastie o získání české koruny (nejdříve se v neklidné době po vymření Přemyslovců nakrátko stal českým králem Rudolf /1306–1307/, po smrti Zikmunda Lucemburského /1437/ na českém trůně ještě seděli Albrecht II. a jeho syn Ladislav Pohrobek) přinesl dlouhodobý úspěch – Habsburkové udrželi české země ve své moci s kratičkými přerušeními téměř 400 let.*

1.11 Omezování moci stavů po nástupu Habsburků

Po nástupu Habsburků nebyly v uspořádání státu dlouho patrné výraznější změny. Panovníci z nové dynastie se jen stali tvrdším soupeřem české šlechty než Jagellovci a dokázali lépe hájit svá oprávnění. „*Vůle Ferdinandova byla ... silná, ale prostředky byly slabé*“, napsal o počátcích vlády prvního z nich K. Kadlec. Panovník přesto postupně omezil rozbujelý stavovský vliv, brzy v zásadě nastolil rovnováhu moci porušenou za Jagellovců a svou pozici dále upevňoval.

Nové rakousko-uhersko-české soustátí mělo podobu **personální unie** (tj. spojení jinak samostatných státních útvarů pod mocí jednoho panovníka), **prakticky však fungovalo jako unie reálná**, tj. jako spojení států s přenesením některých pravomocí na společné orgány. Plynulo to z historicky podložených pravomocí panovníka zasahovat do právo tvorby, zahraničních záležitostí a do otázky financí, jichž se Ferdinand I. a jeho nástupci nejen nehodlali vzdát, ale naopak je cílevědomě rozšiřovali. Ferdinandova rozhodnost a nespokojenost českých stavů s jeho angažovaností ve šmalkaldské válce vyvolala **první české protihabsburské povstání (1546–1547)**. Porážky povstání panovník využil k výraznějšímu posílení své moci, přičemž oslabil především česká města. Vývoj v českých zemích tak – ve specifické podobě – sledoval **obecnou tendenci k omezování stavovského vlivu**, tedy postupný přerod stavovské monarchie v monarchii absolutistickou.

Exkurs: *Novou atmosféru ve společnosti po nástupu Habsburků dokumentoval například Sixt z Ottersdorfu, podle nějž český šlechtic zdůvodňoval to, že kritizuje nepořádky jen v soukromí a ne na*

sněmu, obavou z reálně hrozícího obvinění z urážky panovníka („Mám toliko jednu hlavu a nerostou mi na zahradě jako zelné hlávky. Nerad bych ji ztratil“). Společenské napětí ještě umocňovaly náboženské spory mezi katolickou habsburskou stranou a protestantskou většinou českých stavů.

Zatímco jinde v Evropě vytlačovali panovníci stavy více méně postupně, v českých zemích byl tento již nastartovaný **evoluční proces** v určitém stadiu – ve stavovském povstání 1618–1620 – **nejdříve přerušen a pak rychlým zvratem urychlen**. Díky tomu se tu absolutistické metody vládnutí prosadily během velmi krátké doby.

1.12 Stavovské povstání 1618–1620

V roce 1618 se české stavy překvapivě snadno **vymanily z habsburské moci**. Po květnovém incidentu v české dvorské kanceláři (druhá pražská defenestrace) stavové sesadili místodržitelenskou radu, reprezentující v Praze panovníka, a zvolili vládu **30 direktorů**. V očekávání konfliktu s Habsburky hledali vojenské spojence, avšak podporu jim poskytl jen savojský vévoda. Později projeví ochotu připojit se k českým povstalcům i rakouští a uherští protestantští stavové. V červenci uzákonil generální sněm zemí České koruny za přítomnosti zástupců rakouských stavů stavovskou „ústavu“ (ústavou zde myslíme úpravu uspořádání orgánů státní moci) – tzv. **Konfederaci zemí České koruny**. Podle ní stáli v čele nepojmenovaného stavovského státu (označuje se stejně nepřesně jako jeho ústava: Konfederace zemí České koruny) **volený panovník** a **stavovský sněm**. Stavové získali **právo branného odporu** proti králi, který by nerespektoval jejich práva. Privilegované postavení získali protestantští stavové a evangelická církev. Králem se stal **Fridrich Falcký**.

Ještě rychleji, než se v roce 1618 uvolnily ze stále více se svírajícího krunýře silící panovnické moci a protireformačního hnutí, české stavy kapitulovaly. Po jediné prohrané bitvě **8. listopadu 1620 na Bílé hoře** se jejich pozice zhroutily jako pověsný domeček z karet a totální rezignace plně **otevřela stavidla pro panovnický absolutismus** Habsburků.

***Poznámka:** České stavovské povstání přes svou jedinečnost zapadalo do kontextu evropského vývoje. Je pozoruhodné, kolik srovnatelných rysů vykazovaly české poměry například s tehdejší situací v Anglii. Zcela odlišné konečné vyznění povstání podmínilo vedle dalších příčin především podlomení vlivu českých měst v polovině 16. století.*

2. Uspořádání českého stavovského státu

2.1 Obecná charakteristika

Již v předchozí kapitole jsme naznačili, že v uspořádání českého středověkého státu existovaly jisté vývojové návaznosti, které se budeme snažit sledovat. I po nástupu stavovství, měnicího vlastní pojetí státu a uzpůsobujícího státní aparát mocenským ambicím stavů, resp. vysoké šlechty, jsou zřetelné spojnice s poměry v počátcích českého státu. S úpadkem centrální moci se sice prakticky rozpadl systém hradské správy (zčásti i zásluhou toho, že se jeho některé složky ovládli velmoži), ale na panovnickově dvoře se dále kontinuálně vyvíjely jeho ostatní orgány. Jejich systém navíc na svých dvorech napodobovali a různě modifikovali jednotliví velmožové.

Nové prvky do organizační struktury českého státu vnášely zejména **rozšiřování jeho**

funkcí v procesu překonávání feudální rozdrobenosti, již zmíněný **mocenský vzestup stavů a centralizační snahy** některých panovníků, zejména Habsburků v 16. a na začátku 17. století. Díky nim najdeme v době stavovského státu orgány nového typu a zejména daleko **rozvětvenější ústřední aparát** než v počátcích českého státu. Družina se postupně rozpadala a z řad jejích příslušníků (a také církevních hodnostářů) se rekrutovali královi úředníci, kteří později kolem sebe budovali celé úřady (královská kancelář, česká komora). Z dvorských sjezdů se vyvinuly samostatné orgány: na jejich spolurozhodovací funkci navázal zemský sněm, na poradní královská rada a na soudní zemský sněm. Objevily se stavovské reprezentativní orgány – sněmy, rozvinula se i místní správa, vyčlenily se autonomní struktury církve, měst a jednotlivých vrchností.

Stavovské období se s oblibou charakterizuje jako dualismus moci, v němž panuje různě vychylovaná rovnováha mezi panovníkem a stavy. Můžeme říci, že tato rovnováha prokazovala mírnou, ale nepřehlédnutelnou, ekonomickými potřebami měst a nižší šlechty podmíněnou tendenci k posilování panovnického vlivu. Zřetelná je zejména po nástupu habsburských panovníků v roce 1526. V organizaci státního aparátu se projevila především konstituováním dalších společných orgánů všech zemí České koruny – české komory a apelačního soudu. V jejich organizaci se také poprvé výrazněji uplatnily **principy, charakterizující moderní státní správu a organizaci soudnictví**. Habsburkové se snažili už v předbělohorské době opatrně vytvářet nad úroveň jednotlivých zemí i tří původně samostatných součástí říše ještě další vrstvu ústředních orgánů – **orgány společné pro celé habsburské soustátí**. V takové pozici vystupovaly poradní orgány panovníka a dvorská komora.

Shrňme tedy, že na základech raně středověkého uspořádání se ve 13. až 16. století postupně rozvinul bohatě členěný státní aparát, jehož strukturu a činnost ovlivňovali panovník a stavovská obec. Doplněvala jej církevní správa a autonomní orgány ve městech a na jednotlivých panstvích. Nejnižší patro ve struktuře středověké veřejné správy představovaly vrchnostenské orgány, orgány svobodných měst a krajští hejtmani. Další pomyslná patra představovaly instituce působící na úrovni jednotlivých zemí, dále státu České koruny a konečně – po roce 1526 – také celého habsburského soustátí. /Záměrně v této souvislosti nehovoříme o hierarchii, protože mezi orgány v jednotlivých „patrech“ prakticky neexistovaly „byrokratické“ vztahy vzájemné podřízenosti a nadřízenosti./

2.2 Panovník

Panovník českého státu se v tomto období tituloval jako **král** a osoboval si další tituly, s nimiž vládl v ostatních součástech českého státu. Někteří čeští panovníci z lucemburského a habsburského rodu získali i **titul římského krále a císaře** (jako první Karel IV.).

*Exkurs: Královská hodnost byla zpočátku **dědičná** v rodě Přemyslovců. Po několika neurovaných letech po smrti posledního mužského potomka rodu (1306–1310) nastoupil na trůn čtrnáctiletý Jan Lucemburský, jehož ambice posiloval sňatek s Eliškou Přemyslovnou. Po Lucemburcích dosedli nakrátko na trůn Habsburkové (1437–1457), pak zvolený Jiří z Poděbrad (a vedle něj i uherský král Matyáš Korvín, když ovládl Moravu), Jagellovci (1471–1526) a nakonec opět po volbě Habsburkové. Na Moravě vládli od konce 12. století jako markrabata blízcí příbuzní českého panovníka, později panovník sám. S titulem markrabě vládl český král i v Lužici. V slezských knížectvích vystupoval jako lenní pán.*

Podobu nástupnického práva upravila **ordonance Jana Lucemburského** z roku 1341 a **majestát Karla IV.** z roku 1348. Vedle dědického principu v podobě primogenitury s možným nástupnickým právem neprovdaných dcer se s růstem vlivu stavů prosadila i volitelnost panovníka (**elektivní princip**). Uplatňovala se však prakticky jen v případech vymření panovnického rodu nebo po odstranění nepohodlného panovníka (Fridrich Falcký byl zvolen po sesazení Habsburků). Dědičné panovníky na trůn přijímali stavové. Od nastupujících králů vyžadovali **korunovační revers** (při volbě **volební kapitulaci**). V nich se panovníci zavazovali respektovat práva stavů, případně tato práva ještě rozšiřovali. Moravští stavové obřadně přijímali nového markraběte v Brně nebo v Olomouci. I tu panovník „*činil povinnost k zemi*“, tj. přísahal, že nebude porušovat práva a svobody země, a stavové mu naopak slibovali poslušnost.

V **procesu znovuupevnování centrální moci a ve stavovském státě** se panovník dělil o zákonodárnou moc *se stavovskými sněmy*, jimž předkládal své návrhy a jejichž usnesení potvrdoval. Postupně ve prospěch stavů výrazně poklesla jeho soudní moc. Oddělením panovníkovy a státní pokladny, kterou kontrolovaly stavy, se omezil i jeho vliv ve finanční sféře. Ztratil také volnost v obsazování nejvyšších úřadů. Kontrole stavů podléhaly ochrana regálů a správa zahraničních lén. Posílení moci stavů tedy bylo zcela zřetelné, avšak konkrétní rozložení sil se měnilo a vždy se utvářelo podle okolností. Jan Kapras v souvislosti s tím napsal, že poměr krále a stavů není „*trvale vyměřen, nýbrž celá doba vyplněna jest zápasem obou žvlů, takže vývoj jde čarou vlnitou, tu ve prospěch stavů, tu pro krále*“. **Oslabení moci** zvláště některých panovníků českého stavovského státu vyjadřuje dvojsmyslná charakteristika poměru stavů k Vladislavu II. (1471–1516): „*Ty jsi náš král a my jsme tvoji páni*“.

Obrat dokázali přivodit **Habsburkové**, kteří pozici panovníka vůči stavům postupně upevňovali. Využili k tomu zejména porážky prvního českého protihabsburského povstání v polovině 16. století (1546–47). Stavovský vliv však definitivně podlomili až po bitvě na Bílé hoře.

Z pramenů: Kronikářův zápis o jednání českého zemského sněmu v roce 1526
„*Léta páně 1526. Ludvík, uherský, český král ... nešťastně a bídně zahynul. ... Po kterémžto nešťastném pádu a zahynutí toho ctnostného a šlechtného pána stavové království českého položili sobě sněm ..., na kterémž mezi jinými mnohými artikuly snešeno,*
I. že král nemá desk zemských v svou moc bráti ani v ně mimo svobody tohoto království vkráčovati;
II. že nemá moci žádnému úřadu bráti bez spravedlivého rozeznání úředníků a soudců zemských i jiných rad království českého;
III. aby žádný ven z země k soudům popotahován nebyl o nižádnou věc ani od krále, ani od nižádného jiného;
IV. aby král obyčejně dvorem byl v tomto království; pakli by z něho vyjeti měl, aby je poručil k opatrování obyvatelům království tohoto s radou obecného sněmu;
V. že král nemá jiných rad užívati v věcech království tohoto nežli Čechův;
VI. aby král stranám podjednou a podobojí žádných útisků nečinil a činiti nedopouštěl ...“
(Marek Bydžovský z Florentina: Svět za tří českých králů. Praha, 1987, str. 15)

2.3 Poradní a spolurozhodovací orgány panovníka

2.3.1 Královská rada

Jak jsme uvedli v předcházející části, vliv královské rady jako **poradního orgánu** stoupl ve 12. století, kdy ji panovník obsazoval svými důvěrníky. Na dvoře Václava II.

(1278–1305) ji tvořili převážně duchovní cizího původu. Ještě Václav IV. na přelomu 14. a 15. století chtěl mít kolem sebe k velké nelibosti představitelů panstva především osoby ze svého nejbližšího okolí, kterým důvěřoval. Avšak po husitských válkách už v králově radě trvale zasedali **nejvyšší zemští úředníci a soudci**, takže ji ovládla vysoká šlechta. Král se jejich jednání zúčastňoval zřídka, podle jím stanoveného programu ji vesměs řídil nejvyšší kancléř. Habsburští panovníci svolávali i **užší (tzv. tajnou) radu** a **dvorskou vojenskou radu**. Jejich prostřednictvím chtěli omezit stavovský vliv. Tajná rada hrála významnou roli především v době panování Rudolfa II.

2.3.2 Stavovské sněmy

Čeští panovníci čas od času svolávali širší okruh předáků země, aby spolu s nimi rozhodovali významnější soudní pře, informovali je o rozhodnutích učiněných v královské radě nebo se s nimi radili o chystaných opatřeních. Účast na těchto shromážděních mnozí zpočátku vnímali spíše než jako privilegium jako obtěžující povinnost. Ovšem ve 13. st. se pravidelné svolávání předáků země alespoň jednou do roka vyvinulo v obyčej, jehož dodržování se velmoži začali vehementně dožadovat. Velmože a vysoké představitele kléru na těchto shromážděních časem doplnili i zástupci vladyků (příslušníků nižší šlechty). Když na konci 13. st. začala vystupovat jako vlivný činitel královská města, byli sem zváni i jejich představitelé. Tu již můžeme mluvit o zrodu stavovských sněmů. V následujících staletích se stavovské sněmování rozvinulo a představuje jeden z nejcharakterističtějších rysů českého státního uspořádání.

Stavovské sněmy sice vyrostly z tradice dvorských sjezdů, ale narozdíl od nich se staly **rovnocenným partnerem** panovníků, kteří s nimi museli participovat především při vydávání obecně závazných předpisů. Jejich postavení odráží základní proměnu, kterou prodělal český stát v procesu překonávání feudální rozdrobenosti: už není „soukromým podnikem“ panovníka, ale veřejnoprávní institucí, spravovanou králem a – především právě prostřednictvím sněmů – také stavovskou obcí.

Stavy se scházely především v rámci jednotlivých zemí na **zemských sněmech**. Jen v Českém království se konala regionální šlechtická shromáždění – **krajské sjezdy**. Šlechta příslušného kraje se na nich radila o aktuálních otázkách místního i širšího významu a nižší šlechta na nich volila své zástupce, kteří ji pak zastupovali na zemském sněmu. Moravští stavové žádali o povolení krajských sjezdů Ferdinanda I., ale bez úspěchu. Vedle zemských sněmů se vyvinul i společný stavovský zastupitelský orgán všech zemí České koruny (**Generální sněm zemí České koruny**). Po roce 1526 se objevily pokusy svolat stavy celého rakousko-uhersko-českého soustátí, zůstaly však bez konečného efektu.

Zemské sněmy

V **českém zemském sněmu** zasedaly po husitské revoluci, která oslabilo pozice církve, tři stavy: vyšší šlechta (páni), nižší šlechta (rytíři) a měšťané. Páni se zemského sněmu zúčastňovali osobně, rytíři zpravidla prostřednictvím delegátů. Svobodná města zastupovali delegáti městských rad. Český zemský sněm **svolával král** (jen v 15. st. se scházel i bez panovníkova svolení). Král nebo v jeho zastoupení nejvyšší purkrabí mu také předsedal. Stavy v něm tvořily samostatné **kurie** a zpravidla jednaly odděleně (společné bylo většinou jen zahájení a ukončení sněmovního jednání). Každá kurie měla jeden hlas a k přijetí platného

usnesení bylo třeba jejich **jednomyslného rozhodnutí**. V praxi se to však ne vždy dodržovalo (např. kodifikace zemského práva z roku 1500, tzv. Vladislavské zemské zřízení, se považovala za schválenou i přes výslovný odpor měšťanstva). Uvnitř kurií rozhodovala většina, které se však nedosahovalo prostým sčítáním hlasů, ale jejich vážením, tedy oceňováním hodnoty podle vážnosti a majetnosti jednotlivých hlasujících. Sněmovní usnesení podepisoval král, čímž se stalo obecně závazným. Za Jagellovců stavy slabého krále někdy obcházely.

Náplň jednání sněmu určovali stavové i panovník. Sněm totiž jednal buď o **královských propozicích**, tzn. o návrzích krále, nebo o **obecných artikulích**, což byly společné návrhy stavů, případně o **zvláštních artikulích**, navrhovaných jednotlivými účastníky sněmu. Okruh řešených problémů byl obsáhlý: sněm projednával zákonné předlohy, uděloval inkolát (obyvatelské právo), povoloval daně, rozhodoval o svolání zemské hotovosti atd. Český zemský sněm měl oproti dalším zemským sněmům dvě významné pravomoci, které jej řadily na nejpřednější místo: **volil panovníka a střežil územní celistvost státu**. V následující kapitole také zjistíme, že se jeho čelná pozice projevovala také ve vztahu ke společnému stavovskému zastoupení celé České koruny.

Způsob jednání a kompetence ostatních zemských sněmů byly obdobné jako u českého sněmu, výraznější odlišnosti však vidíme v jejich složení. V **moravském zemském sněmu**, konaném zpravidla v Brně nebo v Olomouci, ale také v jiných moravských městech, zasedali páni, rytíři, preláti a měšťané. Šlechtické stavy tvořily samostatné kurie, preláti a města kurii společnou. Sněmu předsedal jako zástupce markraběte zemský hejtman. Zvláštní postavení měl olomoucký arcibiskup, považovaný za osobu nejváženější hned po markraběti. **Ve Slezsku** se scházely různě složené stavovské **sněmy jednotlivých knížectví a ústřední sněm**, jemuž předsedal vrchní zemský hejtman. V něm stavy tvořily tři kurie s rozdílným počtem hlasů (kurie knížat a velmožů postavených na jejich roveň; kurie šlechty a duchovenstva zemí bez knížete, tedy zemí bezprostředně podřízených králi, a města Vratislav; kurie měst poddaných přímo králi). **V Horní Lužici** tvořily sněm kurie šlechticů a měst, v **Dolní Lužici** se rozvinula struktura všech čtyř stavů.

Z pramenů: „Staré letopisy české“ o jednání zemského sněmu z roku 1515:

„Sněm se táhl přes tři týdny a po celou tu dobu byly veliké spory mezi panským, zemanským a městským stavem, které se dohadovaly o to i ono. ... Ten pátek jednali páni a zemané zvlášť a města také zvlášť. Trvalo to až do večera a pak bylo jednání přerušeno. Nazítří, v sobotu, jednali opět odděleně a kníže Karel s biskupem přecházeli od jedněch k druhým. Pak to odložili do pondělka, a když se zase sešli, i nadále se nemohli na ničem dohodnout, a tak se to táhlo do středy. Nejvíce se tahali o ty soudy: páni chtěli, aby města podléhala zemskému soudu ve všech sporech, města chtěla jen v těch třech záležitostech, jak s tím souhlasili dobrovolně jejich předkové. ... Na sněmu také sesadili z úřadu podkomořího Albrechta Rendla a dali jej zase Burianu Trčkovu, ale změna se neuskutečnila, protože pan Rendl se nechtěl úřadu vzdát a na jeho stranu se postavila města; ...“
(Ze starých letopisů českých. Praha, 1980, str. 390–391; zmíněnými třemi záležitostmi, v nichž měšťané souhlasili s příslušností zemského soudu, byly spory týkající se svobodných statků, zběhlých osob a čeledě; v ukázce je zmiňován králův zmocněnec kníže Karel z Minsterbergu a olomoucký biskup Stanislav I. z Turzo.)

Generální sněm zemí České koruny

Od 14. století se nepravidelně scházel také společný sněm stavů zemí České koruny, označovaný jako **generální sněm zemí České koruny**. Svolával jej král. Zasedal většinou v Praze a jeho složení nebylo ustálené. Někdy se prostě k „plnému“ českému zemskému sněmu přidali delegáti ostatních zemí, jindy i český sněm vysílal na rokování pouhou delegaci.

Delegáti byli vybaveni plnými mocemi zemských sněmů a závaznými instrukcemi, jak mají postupovat.

Generální sněmy zasahovaly v rámci své **kompetence** do základních otázek vnitřní a zahraniční politiky. Jednaly hlavně o nástupnictví na trůn, zabývaly se ožehavými otázkami soužití jednotlivých náboženství, upravovaly vzájemné vztahy mezi zeměmi, projednávaly mezinárodní smlouvy atd. Při **rozhodování** disponovala každá země jedním hlasem. Pro schválení usnesení se nevyžadovala jednomyslnost, ale přijaté usnesení pak nezavazovalo tu zemi, jejíž zástupci s ním nesouhlasili. Usnesením sněmu také nebyla vázána země, jejíž delegáti nerespektovali instrukce, které dostali od zemského sněmu. Přijatá usnesení generálních sněmů již nemusely potvrzovat zemské sněmy. Vracely se k nim pouze tehdy, bylo-li třeba rámcově pojaté usnesení konkretizovat a provést.

První habsburští panovníci svolávali generální sněmy častěji než jejich předchůdci a využívali je zejména ke snadnějšímu získání prostředků na obranu proti turecké hrozbě.

2. 4 Výkonný aparát

2.4.1 Ústřední výkonné orgány

Rozvoj a diferenciaci ústředních úřadů

Původně **královští ústřední úředníci** (komorník, sudí, kancléř, maršálek, lovčí a jiní) se v procesu upevňování ústřední moci ve státě ve 13. století vymanili z bezprostředního vlivu panovníka. S růstem funkcí státního aparátu vznikaly nové úřednické hodnosti a jednotliví úředníci si pro výkon svých funkcí přibírali pomocníky (tzv. **menší úředníky**, kteří brzy přestali být pouhými pomocníky a získali vlastní agendu) a obslužný aparát. Kolem úředníků vznikaly **úřady**.

V návaznosti na rozšiřování funkcí státu, posilování úlohy centrálních institucí a územní rozmach českého státu můžeme ve 13. a 14. století vysledovat **dvojí formu diferenciaci ústředních orgánů**:

- a) Nejdříve, jak jsme se o tom již zmínili, velmoži a preláti rozšířili svůj vliv na výkonný aparát. Při výkonu úředních funkcí, jimiž byli pověřeni, se necítili se být odpovědní jen panovníkovi, ale spíše stavovské obci. Stali se **zemskými úředníky**, reprezentujícími stát v novém pojetí, tedy chápaný jako samostatná právnická osoba – koruna. Zároveň vystupovali nejen jako vykonavatelé úředních funkcí, ale coby příslušníci stavovské obce ovlivňovali i jejich obsazování, případně je získávali jako dědičné funkce pro svůj rod. Panovníci si kompenzovali ztrátu vlivu na své původní úředníky ustavením nových úředníků pro svou dvorskou potřebu – **dvorských úředníků** (často se stejným titulem, jaký nesli původní úředníci, jen odlišených přívlastkem *dvorský*). Souběžnou existenci zemských a dvorských úřadů označujeme jako **podvojnost státních úřadů**.
- b) Druhá forma diferenciaci ústředních orgánů souvisela s uspořádáním státu zemí České koruny, sestávajícího z několika relativně samostatných součástí (České království, Markrabství moravské, Horní a Dolní Lužice, slezská knížectví, zahraniční léna). Jako integrující složka soustátí působila především osoba panovníka. Kompetence těch českých orgánů, které se úzce vázaly k jeho osobě a k celostátním zájmům, se proto rozšířila, a tak vedle **zemských orgánů** fungovaly **instituce společné pro všechny země České koruny**: česká královská (dvorská) kancelář, dvorský a komorní soud a úřad nejvyššího mincmistra,

později přibyly královská prokuratura, hejtmanství lén německých a česká komora. V oblasti finanční správy vznikl v 16.st. i **společný orgán celého habsburského soustátí** – dvorská komora.

Společné úřady zemí České koruny

a) Významným společným orgánem zemí České koruny byla **česká královská kancelář** (od roku 1607 česká dvorská kancelář). Nejvyšší kancléř, který stál v jejím čele, původně vyhotovoval a expedoval královské listiny a garantoval panovníkovi, že písemnosti vyjadřují jeho vůli. Později odpovídal také stavům za to, že obsahem královských listin není porušena nepsaná „ústava“, zejména že nejsou krácena stavovská práva a omezována privilegia. Kompetence královské kanceláře se postupně rozšiřovaly. Procházela přes ni veškerá korespondence pro panovníka: stížnosti, suppliky, zprávy, rozborů a pod. z českých zemí a v protisměru, tedy do českých zemí, zase panovníkova stanoviska, svolení, nařízení, rozhodnutí a další akty. Z kanceláře se tak vyvinul nejvýznamnější orgán, který **koordinoval chod celé české státní správy**. Rozvíjela se také její vnitřní struktura. Pro vyřizování agendy v němčině (zejm. záležitosti obou Lužic a části Slezska) vznikla v 16. století tzv. **německá expedice**. Při zahraničních cestách panovníka doprovázeli dva místokancléři jako **expositura** české kanceláře.

b) Rada komory královské, zkráceně zvaná **česká komora**, vznikla v roce 1527 jako dohlížecí a kontrolní orgán panovníka pro sféru státních financí. Nedávno předtím zvolený král Ferdinand I. ustavil tento společný orgán všech zemí českého státu ve snaze konsolidovat státní finance. Ve vnitřní organizaci české komory se uplatnily moderní prvky. V čele sice stál prezident vybíraný jen z vyšší šlechty, ale jeho podřízení a pomocný personál byli vesměs placení, odborně řádně připravení úředníci, tj. byrokraté v tradičním (tedy ne pejorativním) smyslu.

V koncepci finanční správy habsburského soustátí, která odvrhovala dřívější principy stavovské organizace, nebyla česká komora vrcholným orgánem. Nad ní stál ještě společný finanční úřad celého soustátí, vídeňská dvorská komora.

c) Nejvyšší **mincmistr**, jak již označení napovídá, spravoval královský mincovní regál. Přitom zajišťoval nejen ražení mince, ale také kontroloval její kvalitu, dbal na respektování pravidel pro její oběh, zahrnutých do mincovních řádů, a dohlížel na dodržování horního práva a na horní regál, který s ražbou mincí úzce souvisel. I on plnil vedle správních též soudní funkce. Obsazování tohoto úřadu v 15. st. je téměř vzorovou ukázkou mocenského dualismu stavovské monarchie: osobu sice vybíral panovník, ale hledat mohl jen mezi příslušníky českých stavů.

d) Zahraniční léna (feuda extra curtem), tj. domény českého krále mimo jádra českého státu, spravovalo nejdříve několik hejtmanů, každý pro určitou skupinu lén, a od doby Jiřího z Poděbrad jediné **hejtmanství lén německých** v čele s jmenovaným hejtmanem. Úkolem hejtmanství bylo pouze zajistit řádnou správu těchto území a soudnictví v nich, protože disponovat s nimi mohl výlučně jen český zemský sněm.

e) Snahu posílit královu pozici proti stavům dokumentuje i zřízení funkce **královského prokurátora** v první polovině 15. st. (1437). Jeho úkolem bylo hájit právní zájmy panovníka a koruny (zastupování krále v řízení o odúmrtích, zastupování královských zbožných fundací, královských měst, svobodníků atd.). Po zřízení české komory v roce 1527 vystupoval královský prokurátor jako advokát tohoto úřadu a střežil finanční zájmy státu.

Jeho význam pak rostl, jak na sebe centralizující stát vztahoval více a více kompetencí. V 16. a 17. st. stále častěji zasahoval jako **veřejný žalobce**, tzn. že z úřední povinnosti (ex officio, ex officio, tedy vždy, když se o případu jakoukoliv cestou dověděl) **zastupoval nejen zájmy samotného panovníka, ale i jiných osob a institucí** (církve, poddaných, Židů).

Poznámka: Znovu připomeňme, že bychom na tomto místě mohli psát ještě o významných soudech – o dvorském, komorním a apelačním soudu, které také měly postavení nejvyšších společných orgánů celého českého státu.

Dvorské úřady

Dvorské úřady, např. dvorský maršálek, dvorský komorník, stolník, číšník a mečník, byly specifickým typem orgánů demonstrujících jednotu českého státu. Na rozdíl od společných orgánů celého českého státu a zemských úřadů, které byly nositeli významných výkonných a soudních funkcí, se úzce pojily k osobě panovníka. Měly především **čestný význam** a uplatňovaly se jako ceremoniální orgány při různých slavnostních příležitostech. Z této obecné charakteristiky se ovšem vymyká **dvorský sudí**, který předsedal významnému dvorskému soudu a jako jediný se řadil po bok zemských úředníků. Některé dvorské úřady se dědily ve významných šlechtických rodech.

Zemské úřady v jednotlivých zemích

V Českém království působili ve 14. století **čtyři zemští úředníci** (komorník, sudí, písař a purkrabí). Vedle výkonu správní agendy všichni plnili také významné funkce na zemském soudě. Po husitských válkách se počet zemských úředníků ustálil na **dvanáct**. Faktický **politický vliv jednotlivých stavů** názorně dokládá skutečnost, že podle dohody s králem z roku 1497 prvních sedm úřadů a jedno místo karlštejského purkrabí obsazovali příslušníci panského stavu (vyšší šlechta) a ostatní čtyři úřady rytíři (nižší šlechta). Za jistých okolností se mohl podkomořím stát i měšťan Starého města Pražského, povýšený do šlechtického stavu.

Exkurs: Nejvyšší purkrabí stál v čele celého výkonného aparátu a vedl purkrabský soud, zemský hofmistr předsedal komornímu soudu, zemský maršálek obstarával soudnictví ve věcech šlechtické cti, nejvyšší komorník spravoval státní, resp. stavovské finance, nejvyšší zemský sudí řídil jednání zemského soudu, nejvyšší kancléř řídil českou královskou kancelář, dvorský sudí předsedal dvorskému soudu, nejvyšší písař spravoval zemské desky, podkomoří odpovídal za správu královských měst, dva karlštejnští purkrabí měli pod svou správou Karlštejn s korunovačními klenoty a archivem a purkrabí hradeckého kraje zase věnná města.

Vedle těchto zemských úředníků působili i tzv. **menší zemští úředníci**. Původně pomáhali zemským úředníkům, pak získali i samostatné funkce.

Na Moravě byly funkce zemských úředníků dlouho tradičně zdvojené, protože vznikly z úřednických funkcí na dvou hlavních zemských hradech (Brno a Olomouc). Pouze zemský maršálek byl od počátku jen jeden. V čele zemských úředníků stál zemský hejtman z panského stavu, zastupující markraběte. Dále tu působili maršálek, komorník, sudí, písař, podkomoří a nejvyšší hofrychtěř, který byl původně dvorským sudím markraběte a pak lenním soudcem. Dědičný úřad maršálka vykonávala tatáž osoba jako v českém království, takže tento orgán byl společný s Českým královstvím. Z těchto šesti zemských úředníků byli

od první poloviny 16. století první tři páni, zbylí rytíři. S výjimkou maršálka je po poradě se zemskými stavy jmenoval panovník. Odpovídali se panovníkovi i stavům, pouze hofrychtěř, spravující královská města, skládal účty jen panovníkovi a zemskému hejtmanu. Funkce vykonávali doživotně, ale panovníci dokázali nalézt prostředky, jak donutit nevyhovujícího úředníka k abdikaci. I na Moravě působili menší zemští úředníci, případně mimořádní úředníci (zemský prokurátor, zemští lékaři a – v době častých válek – správce zemských financí).

Ve **Slezsku** fungovala tzv. ústřední zemská vláda řízená vrchním zemským hejtmanem.

Z pramenů: Ondřej z Dubé v Právech zemských českých, věnovaných autorem panovníkovi, o nejvyšších úřednících:

„3. Čtyřet jsou úředníci od tebe v zemském řádu ustavení, ježto sloví nejvyšší, neb jsou od tebe nejvyššího pána ustavení k tvému a tvé koruny i všie české země ku pokoji a ku počestnému zvolení a jich úřadové jsou nadáni, aby o tom, co jim jest poručeno, tobě napřed a potom chudému i bohatému pravdu činili. ... Tři z nich mají býti páni urození: purkrabie pražský, komorník nejvyšší a sudí nejvyšší. Ale čtvrtý, písař nejvyšší, nemá býti pán urozený, ale člověk obecný, dobrý, zachovalý a k tomu v tom dobře umělý. A což z těch který bráti má a kaký díel jest ich, to chci již tuto psáti.

4. Purkrabie pražský nejvyšší neb jeho mladší má moc ke zlým ve všie popravě země české sáhnúti ...

5. Komorník nejvyšší má miestosvé najvyš na súdē mezi pány. Ten má práva králova z práva brániti ...

6. Sudí nejvyšší má miesto podlé komorníka a na pány při podává a kterémuž pánu káže vstáti a se pány se oč tázati, ten má pán poslušenstvie učiniti. ...

7. Písař zemský má pod sebou dva písaře k větším i menším dskám a s těmi nemá miesta podlé pánuov na súdē, než u jich noh má dsky čísti, ...“

(Nejvyššího sudího království Českého Ondřeje z Dubé Práva zemská česká. Vydal, úvodem a poznámkami opatřil F. Čáda, Praha, 1930, str. 117–120)

Záznam jmenování nových zemských úředníků po volbě Fridricha Falckého českým králem (1619) v dobové historické práci Pavla Skály ze Zhoře:

„Ve středu pak po korunování, 6. dne listopadu, král na díle potvrdív, na díle pak zjinačív nejvyšší úřady zemské, kteréž předtím stavové při obecném sněmě ... pro nastávající korunování osobami jistými dosadili, dostatečně obnovil a níže psaným osobám k správě poručil: Nejvyšší purkrabství pražské Bohuchvalovi Berkovi z Dubé a z Lipého, za nejvyššího hofmistra Království českého ustanovil Viléma staršího z Lobkovic, za nejvyššího komorníka Království českého Jiřího z Talnberka, za nejvyššího sudího zemského a za landfojta v Hořejších Lužicích Joachima Ondřeje Šlika, hrabě, za nejvyššího dvorského sudího Petra ze Švamberka, za purkrabí karlštejnského Henrycha Matesa hraběte z Turnu, za nejvyššího písaře zemského Kašpara Kaplíře ze Sulevic, za podkomorího Království českého Prokopa Dvořeckého z Olbramovic, za druhého purkrabí karlštejnského Jindřicha Otů z Losů, za purkrabího kraje hradeckého Bohuslava z Michalovic. (Úřad) presidenta nad apelacímí a místokancelře Království českého jako i nejvyššího mincmistrovství na ten čas byl poodložen, ale potom onoho dostal Václav Budovec z Budova, posledního pak Petr Milner z Milhauzu.

Potom dotčení nejvyšší úředníci zemští opatřili sobě jiné nižší pomocníky a místodržící své tak, jak to Zřízení zemské a starobylá zvyklost země vyměřuje a s sebou přináší.“

(Pavel Skála ze Zhoře: Historie česká. Praha, 1984, str. 211–212)

Zemské desky

Ve specifickou a nesmírně důležitou instituci se vyvinul úřad **zemských desek**, který vznikl v Praze ve druhé polovině 13. století. Původně zaznamenával jen průběh a výsledky jednání zemského sněmu a zemského soudu. Sněmovní usnesení se do zemských desek zanášela na základě referencí pověřených členů sněmu, zvaných **relátoři**. Rozhodnutí zemských soudů se zapisovala do různých kvaternů (sešitů, svazků). Běžné nálezy se zaznamenávaly spolu s pŕhony (viz níže), obecné nálezy zásadního významu zanesl písař do **památných kvaternů**.

Zemské desky se brzy staly také **veřejnými knihami**, v nichž se zaznamenávaly veškeré dispozice se šlechtickým nemovitým majetkem (převody, zástavy, testamenty). Vedle toho se do nich zapisovalo ustanovování poručníků, uzavírání umělého majetkového společenství, vystupování z nedílu a pod. Do zemských desek bylo možné za úplatu nahlížet a pořizovat si z nich výpisy. Zápisy v zemských deskách se v soudním řízení považovaly za **nevyvratitelný důkaz**. Písaři, který by pořídil a ověřil nepřesný zápis, proto hrozil trest smrti („*tehdy by písaři k hrdlu šlo*“, psal v čl. 135 Práv zemských českých Ondřej z Dubé).

V polovině 16. století (1541) postihl české zemské desky požár, který pečlivou evidenci sněmovních usnesení, rozhodnutí zemského soudu, dispozic se šlechtickým nemovitým majetkem a dalších důležitých skutečností zničil.

V polovině 14. století vznikly **zemské desky i na Moravě** (v Brně i v Olomouci), dochovány jsou od roku 1348. V modifikované podobě je založili také ve Slezsku.

2.4.2 Místní správa

a) Rozvoj venkovské správy

Hradská správa s panovníkovými úředníky prakticky přestala fungovat s tím, jak si jednotliví feudálové přisvojili území, která do té doby spravovali. Až od 13. století začali v českém státě působit noví z centra vyslaní úředníci s územně vymezenou působností. Označovali se **poprávci** (iudices provinciales) a po husitských válkách je nahradili **krajští hejmané**. Kraje, v jejichž čele stáli, se pak staly na několik století významnou organizační jednotkou regionální státní správy. V Českém království (tedy ne v celém českém státě!) se v jejich rámci scházely také **krajské šlechtické sjezdy**.

Správa jednotlivých regionů ovšem nebyla ani zdaleka jen záležitostí královsko-stavovských úředníků, neboť jejich kompetence byly velmi úzké. Osamostatňovala a rozšiřovala se **autonomní správa svobodných měst**. Vrchnosti, které už své pozemky držely dědičně, vykonávaly osobně nebo prostřednictvím jimi, případně pod jejich kontrolou vytvářených orgánů **správu nad svými poddanými**, přičemž státní moc do činnosti těchto orgánů zasahovala jen minimálně. Obyvatelstvo některých královských domén (například známí **Chodové**) získalo speciální privilegia, projevující se také rozšířením práv jejich samosprávy. Z vlivu panovníka se vymanila **církevní správa**.

b) Poprávci a krajská správa

S rozpadem ústřední moci českého státu ve 12. století prakticky přestal fungovat systém hradské správy a moc na venkově se dostala do rukou místních velmožů. Ve 13. a 14. století panovníci ve snaze posílit bezpečnost a pořádek a opět centralizovat moc jmenovali pro obvody širší, než byly dřívější obvody hradských správců, venkovské úředníky, tzv. **poprávce**, vybavené širokými policejními a soudními pravomocemi (stíhat a soudit pachatele těžkých deliktů, přichycené při činu). Jejich pravomoci, označované jako poprava (od slovního spojení „*činit po právu*“) a vykonávané prostřednictvím objížděk svěřených obvodů, si brzy přisvojila vysoká provinciální šlechta. V **Čechách** v každém obvodu působili dva poprávci. Z místní šlechty jim byli jako pomocníci ještě určeni tzv. krajští konšelé. K soudním a policejním funkcím jim brzy přibyla další agenda (vojenská a finanční). Pro obvody působnosti jednotlivých poprávců se později vžilo označení **kraje**. V předhusitských Čechách

existovalo 12 takovýchto obvodů. Na **Moravě** se poprávci (iudices provinciales) ojediněle objevili už ve 13. století, avšak pravidelná a trvalá organizace poprav tu nevznikla.

V husitských válkách instituce českých poprávců zanikla a nepodařilo se ji ani přes pozdější pokusy obnovit. Poprávce nahradili vojenští velitelé, tzv. **krajští hejtmani**, kteří postupně převzali jejich úkoly. Vystupovali jako stavovští úředníci: volily je krajské sjezdy, které také stanovily pravidla jejich činnosti. Až Habsburkové prosadili jmenovací princip. I oni ovšem museli alespoň částečně respektovat stavovské zájmy. Proto v Čechách jmenovali pro každý obvod krajské hejtmany dva a vybírali je z místní šlechty (jeden pán a jeden vladyka). Na Moravě se původně ustavily čtyři a pak pět krajů (brněnský, olomoucký, znojemský, jihlavský a uherskohradištský), které však ještě nebyly stálou institucí a plnily především obrannou funkci v době vojenského ohrožení země. I tu v každém z nich úřadovali dva hejtmani, volení zemským sněmem.

c) Městská správa

Vývoj městské správy

Města začala vystupovat jako samostatné jednotky nadané právní subjektivitou ve 13. století. Jejich pozice se odvíjela od obsahu **privilegia**, které měšťané obdrželi od zakladatele města. V něm se vymezovaly městské orgány, jejich správní, hospodářské a soudní pravomoci, povinnosti obyvatelstva a v neposlední řadě také právo, kterým se město mělo řídit. Osoba zakladatele se stala také významným kritériem pro třídění středověkých měst. Podle něj rozeznáváme města královská, panská, biskupská, klášterní atd. Zvláštními kategoriemi královských měst byla města věnná (Hradec Králové) a horní. Podstatná přitom byla skutečnost, že **k zvláštnímu městskému stavu patřili jen měšťané (většiny) královských měst**. Z tohoto pohledu pak města ještě členíme na **svobodná** (tj. královská města s politickými právy) a **poddanská** (podřízená pozemkové vrchnosti).

Společenská struktura měst byla velmi rozmanitá. Její špičku představoval městský patriciát, tj. nejbohatší měšťané, stojící namnoze v čele cechů. Vedle nich zde žili další měšťané – drobní řemeslníci a obchodníci. Pouhými obyvateli města byli tovaryši, podruzi, čeledíni, služky. Zvláštní postavení měli Židé, žijící pod ochranou krále a podléhající přímo královské komoře (servi camerae).

Správu svobodných měst měli v rukou samotní měšťané. Pouze zpočátku tu panovník dosazoval svého jmenovaného představitele. Byl jím **rychtář** (fojt, šoltys). Postupem času se tato funkce změnila na úředníka s policejní a soudní pravomocí, podřízeného městské radě. **Městskou radu**, tvořenou různým počtem konšelů, jmenoval zakladatel města z měšťanů, které zpravidla navrhla odstupující rada. Podle principu rotace ji postupně v úřadě **purkmistra** řídili jednotliví členové. Ten, který byl touto funkcí pověřen jako první v roce, se nazýval primas (primátor). Ze soudních pravomocí městské rady se postupně vyvinul **městský soud** s kompetencí v majetkoprávních i trestních věcech. V husitské době se scházela také tzv. velká obec, tj. shromáždění všech obyvatel města.

O míru podílu na politické moci musela města tvrdě zápasit se šlechtou (viz Vladislavská zemská zřízení). Pro česká města se však stalo osudným **neúspěšné povstání v roce 1547**, v němž se spolu se šlechtou postavila proti rozpínavosti habsburské panovnické moci. Ferdinand I. si vynutil, aby mu města odevzdala stará privilegia a sám rozhodoval, která jim navrátí. Drasticky je postihl ekonomicky: uložil jim tvrdé pokuty, odebral jim pozemkový majetek a uvalil na ně nové daně. Omezil také jejich samosprávu opětovným dosazením královského rychtáře. Ani přes pozdější liberalizaci přístupu k městům se už jejich situace výrazněji nezlepšila.

Cechy

V souvislosti se správou středověkých měst nelze opomenout **cechy**, tj. právnické osoby, přesněji veřejnoprávní korporace, sdružující provozovatele určité živnosti ve městě a jeho okolí a regulující jejich vzájemné vztahy. V čele cechu stáli **cehmistři** (starší cechu) a jejich vnitřní poměry upravovaly **cechovní řády**. Cechmistři dohlíželi na dodržování cechovních řádů, vykonávali soudnictví v cechovních záležitostech, spravovali cechovní jmění apod. Cechovní řády vymezovaly obor jejich působnosti (často velmi úzce, např. jen šití kalhot nebo kabátů) a stanovily množství zboží, které mohli vyrobit. Přijetí nového mistra se vázalo na odborné i jiné předpoklady, o jejichž splnění rozhodovaly samy cechovní orgány.

Specializací mistrů a kontingencí produkce se monopolizovala produkce určitých výrobků uvnitř cechu, výlučnost a relativní uzavřenost cechů zase vytvářela **monopol** navenek. V podmínkách středověké ekonomiky zajišťovala cechovní organizace jednotlivým mistrům prakticky jistotu, že najdou pro své výrobky odbyt. Na druhé straně spotřebitelům garantovala jistou kvalitu zboží.

d) Vrchnostenské a vesnické orgány

Již víme, že držitelům větších pozemkových komplexů náleželo nejen právo vyžadovat od závislého obyvatelstva, aby řádně obhospodařovalo svěřenou půdu a odvádělo jim část výtěžku, ale také řada oprávnění, jimiž z našeho pohledu suplovaly státní správu. Správu svých domén vykonávaly zpravidla prostřednictvím orgánů **vrchnostenské (patrimoniální) správy a vesnické samosprávy**.

a) Jménem vrchnosti vykonávali správu v jednotlivých panstvích úředníci, označovaní jako **vladaři, purkrabí**, později i **hejtmani, direktoři, regenti** apod. V 16. století již nebylo výjimkou, že pro ně vrchnosti vydávaly **instrukce**, jimiž se při výkonu své funkce řídili. Venkovští představitelé státní správy (poprávci, pak krajští hejtmani) do poměrů na jednotlivých panstvích prakticky nezasahovali, případně jednali jen tehdy, když dostali podnět od vrchnostenských orgánů.

Vrchnostenští úředníci tedy plnili nejen **hospodářsko-organizátorské funkce**, ale i funkce dnes běžně připisované státu, tj. **policejní, finanční a soudní**. Oni, nikoliv královští úředníci, byli pro závislé obyvatelstvo neopomenutelným prostředníkem vztahu ke státu. Pro vrchnosti se tak vytvářel široký prostor k zásahům do postavení závislého obyvatelstva. Zpočátku nepsané zvyklosti, vžitě na jednotlivých panstvích a modifikované vrchností a jejich úředníky, v pozdějším období zachycovaly **selské řády** (nebo už zmiňované instrukce pro úředníky) s řadou přísných trestněprávních ustanovení (srovnej ukázkou z pramenů u kapitoly o trestním právu).

b) Už od 12. století se rozvíjela i **správa na úrovni jednotlivých vsí**. Vyrůstala ze stejných kořenů jako městská správa, proto s ní měla spoustu společných rysů. Jejím představitelem byl **rychtář** (fojt, šoltys), vybraný a dosazený vrchností z řad poddaných. Vedle něj vrchnost jmenovala tzv. **konšely** (starší, šefy, kmety), kteří vytvářeli **vesnický soud** pro řešení méně významných pří. Funkce ve vesnické správě se brzy začaly dědit v jednotlivých poddanských rodinách.

c) Zvláštní postavení získali **obyvatelé příhraničních oblastí** (např. Chodové). Podléhali přímo králi, který jim za službu k ochraně zemských hranic poskytl četná privilegia a osvobození od některých běžných feudálních povinností. Jistou mírou samosprávy se vyznačovala také různá **profesní bratrstva** (uhlíři, včelaři).

2.4.3 Soudy

a) Středověké soudní orgány

Z raněstředověkého základu soudní soustavy se odvíjelo **několik vývojových linií**. První tři navazují na soudnictví vykonávané na panovníkově dvoře, další na hradské soudy a vznik poslední je spojen s vymaňováním církve z vlivu státu.

a) První linii tvoří **soudy s působností pro všechny země České koruny**, to znamená **dvorský soud a komorní soud**.

b) Druhou představují **zemské soudy**, tj. soudní tribunály pro šlechtu, které se staly nejvýznamnější soudní instancí v zemích.

c) Jako třetí linii můžeme vyčlenit celou plejádu **ústředních zemských soudů se specializovanou agendou**. Při úřadu nejvyššího purkrabího se vyvinul **purkrabský soud**, rozhodující spory z dlužnických úpisů a jiných písemných závazků. **Soud českého zemského maršálka** řešil otázky šlechtické cti a poslušnosti rodů (společně pro území Čech a Moravy). **Mezní soudy** v jednotlivých zemích rozhodovaly spory o hranice svobodných šlechtických statků.

d) V další, **regionální** linii na hradské soudy navázaly **soudy poprávců**, ovládnuté brzy místní šlechtou. Ty však zanikly už v době husitské revoluce. Soudnictví nad závislým obyvatelstvem převzaly **vrchnostenské orgány** (vesniční rychtáři), jednou ročně soudil na obecném soudě sám pán nebo jeho úředník. Závažnější trestní případy mohly řešit **hraniční soudy**, na které vrchnost zvala („*přes hranice*“) soudce z blízkých měst. S rozvojem měst a městských práv se vytvořily **městské soudy** (rychtář, tribunál radních). Samostatná soudní soustava se konstitovala v **oboru horního práva a viničního práva**. Své soudy mělo **židovské obyvatelstvo** ve městech. Vlastní soudy soudily mistry a studenty pražské univerzity, many moravského markraběte, českého maršálka nebo olomouckého biskupa atd.

e) Na začátku 13. století se po uzavření kompromisní dohody panovníka s pražským biskupem (viz níže) posílilo **církevní soudnictví**.

Vznik velkého množství různých soudů pochopitelně souvisí především z diferenciací středověké společnosti a s vytvářením uzavřených, od sebe společensky i právně zřetelně oddělených skupin obyvatelstva.

Nezůstalo však jen u soudů navazujících na staré tradice. Tribunálem nového typu se stal **apelační soud**, zřízený v roce 1548 jako královský (tedy nikoliv stavovský) odvolací soud společný pro všechny české země a působící jako nástroj unifikace městského a pozemkově-vrchnostenského práva.

b) Některé významné soudy

Zemské soudy

Šlechtické zemské soudy se konstitovaly v Čechách, na Moravě a v některých slezských knížectvích. **Český zemský soud**, o němž Všehrd napsal, že „*v království a v zemi České súdové jsú rozliční, ale najvyšší a najznamenitější jest súd zemský*“, vznikl v polovině 13. století vyčleněním soudní kompetence z jednání dvorských shromáždění a ovládnutím této

soudní instance šlechtou. Předsedal mu král nebo jeho zástupce. Zasedali na něm nejvyšší zemští úředníci a šlechtičtí přísedící. Sudí řídil jednání soudu, komorník hájil zájmy fisku (státní pokladny), písař zapisoval průběh jednání a purkrabí zajišťoval jako představitel exekutivy výkon rozhodnutí (srovnej ukázkou z pramenů u subkapitoly o zemských úřadech). Přísedících (zemských kmetů) bylo původně osm, pak dvacet, z toho dvanáct pánů a osm rytířů). **Moravskému zemskému soudu**, jednajícímu střídavě v Brně a v Olomouci, zpravidla předsedal v zastoupení markraběte zemský hejtman. Vedle nejvyšších zemských úředníků a přísedících (nejdříve jen z panského stavu, od roku 1492 čtrnáct pánů a šest rytířů) se jej zúčastňoval olomoucký biskup.

Zemské soudy zasedaly zpravidla čtyřikrát do roka. Do jejich kompetence patřily především **spory o svobodné statky**. Průběh řízení a nálezy zemských soudů se zapisovaly v zemských deskách. Význam zemských soudů ještě umocnila skutečnost, že s využitím právních obyčejů a dřívějších rozhodnutí tzv. volným nalézáním práva tvořivě **rozvíjely zemské právo**.

Dvorský soud

Dvorský soud se postupně profiloval jako soud navazující na soudní agendu dvorského sudího. Soudil vše, co náleželo králi a nebylo přikázáno jiným orgánům. Měl působnost **pro celé soustátí**. Jeho agenda se postupně zužovala, až se ve 14. století soustředil na spory z manského poměru a na věci odúmrtí (ovšem jen do doby vlády Vladislava II., který se práva odúmrti vzdal, a jen ve vztahu ke královským lénům uvnitř zemí českého státu, neboť zahraniční léna byla plně v kompetenci hejtmanství lén německých). V 15. století se jej šlechta snažila přeměnit v soud s kompetencí pouze pro České království.

Komorní soud

Když začala ve druhé polovině 14. století dvorský soud ovládat šlechta, zřídil panovník v Praze (opět s působností pro celé soustátí) **komorní soud**, aby rozhodoval **záležitosti náležející přímo panovníkovi**. Král mu také předsedal. I tento soud dočasně ovládla šlechta a snažila se jej přeměnit na zemskou instanci. V této fázi konkuroval českému zemskému soudu. V 16. století se komorní soud soustředil na agendu politických deliktů, zejména na široce pojatý delikt útoku proti panovníkovi (crimen laese Maiestatis). Habsburským panovníkům sloužil jako **nástroj centralizace**. V jeho čele stál nejvyšší hofmistr a přísedícími bylo 12 královských radů. Projednávání „*znamenitych pří*“, tedy zvlášť významných sporů, se mohli zúčastnit také členové českého zemského soudu.

Apelační soud

Radu nad apelacemi, krátce **apelační soud**, zřídil Ferdinand I. v roce 1548 po porážce protihabsburského povstání s působností pro všechny české země. Nový soudní orgán původně zamýšlel jako všeobecnou odvolací instanci, avšak ani ve velmi výhodné politické situaci se mu nepodařilo prosadit odvolávání od českého a moravského zemského soudu. Směřovala k němu proto především **odvolání od městských a vrchnostenských soudů, ale také od šlechtických soudů ze Slezska a Lužic**.

Apelační soud významně přispěl k unifikaci městského práva, k zkvalitnění činnosti vrchnostenských soudů a k širšímu uplatnění římského práva v českém soudnictví. Historicky je však neméně významný také tím, že představoval **první byrokraticky organizovaný soud** v českých zemích. Předsedal mu prezident. Přisídící soudu (radové) byli z části odborně vzdělaní právníci (šest šlechticů, čtyři zástupci měst a čtyři doktoři práv). Předsedu i rady jmenoval král a za výkon svých funkcí od něj dostávali plat. Soud zasedal permanentně, jednal písemně a uplatňovaly se u něj římsko-kanonické procesní postupy.

Manský soud olomouckých biskupů

Jako příklad **privilegované soudní příslušnosti** jsme vybrali manský soud olomouckých biskupů, zasedající v Kroměříži. Soudil biskupské many, avšak mohl povolati i samotného biskupa či jiné výše postavené osoby. Předsedal mu většinou biskupský dvorský sudí, někdy však sám biskup, případně hejtman olomouckého biskupství. Přisídícími (manskými soudci) byli biskupští manové.

3. Náboženské poměry a církevní správa

Ve druhé polovině 12. století a ve 13. století se na raně středověkých základech úspěšně rozvíjela církevní organizace. Vedle mnoha nových far a klášterů se nejdříve na Moravě (1131) a pak i v Čechách ustavily nové církevní správní jednotky – **arcijáhensství**, jejichž vznik dále přispěl k emancipaci církve z područí světských činitelů. Církevní správu v českém státě završovala **biskupství** v Praze a Olomouci.

V polovině 13. století se jako další mezistupeň církevní organizace mezi venkovskými faráři a arcijáhny objevila **děkanství**. Vyvinuly se také nové centrální instituce – **synod duchovenstva** a **biskupský soud** vedený oficiálem. Rozvíjelo se i církevní školství. Církev a její organizace sílila také ve 14. století. S vydatným přispěním krále Jana a královny Karla povýšil v roce 1344 papež pražské biskupství na **arcibiskupství** a podřídil mu biskupství v Olomouci a nové biskupství v Litomyšli.

Další vývoj církevní organizace hluboce poznamenalo **husitské hnutí**. V revoluci se čeští husité vymanili z existující církevní hierarchie, zatímco na Moravě pokračovala biskupská posloupnost bez přerušení. Radikální táborité si zvolili vlastního biskupa, jemuž se měli podříditi dosud volně působící kněží a kazatelé. Pro ideové rozpory (pikarti, adamité) se však nepodařilo dosáhnout jednoty. Pražští kněží hledali cestu kompromisu s oficiální církví, ke kterému nakonec, jak již víme, v podobě **Basilejských kompaktát** v roce 1436 i došlo.

Po skončení husitských válek se arcibiskup Jan Rokycana snažil sjednotit církev v Čechách na základech umírněného **kališnictví (utrakvismu)** a světil duchovní pod jednou i pod obojí. Ústředím kališnické církevní správy se stala tzv. **dolní konzistoř** v jeho farnosti v Praze u Týnskému chrámu (jako pendant **horní konzistoře**, tj. katolického pražského arcibiskupství na Hradě). V jejím čele stál biskup a administrátor. Později vznikla ještě pomocná konzistoř v Kutné Hoře. Rovnoprávnost obou náboženství zaručovala **Kutnohorská smlouva** z roku 1485. V roce 1467 začala na základech učení Petra Chelčického (nenásilí, dobrovolná prostota, obživa vlastní prací, náboženské rozjímání) vyvíjet samostatnou činnost **Jednota bratrská** a přes počáteční pronásledování rychle mohutněla.

Po neúspěšném stavovském povstání v roce 1547 upadl význam utrakvistické konzistoře. Panovníkův zásah proti ní a Jednotě bratrské ale sjednotil nekatolické stavy, mezi nimiž získali nejsilnější pozice **luteráni** a Jednota. Dožadovali se uznání Augsburské konfese, později (1575) začali prosazovat vlastní, tzv. **českou konfesi**. Na dodržování náboženské svobody nekatolíků dbal sbor 15 defenzorů. Náboženskou svobodu nakonec uzákonil zemský zákon z roku 1609, známý jako **Rudolfův majestát**. Nekatoličtí stavové „náboženství své křesťanské pod obojí volně a svobodně, bez překážky každého člověka, provozovati mohli“, obsadit vlastní konzistoř a volit defenzory, kteří mohli svolávat sjezdy nekatolických stavů. Získali také právo dohlížet na univerzitu. Vztah ke katolíkům upravil současně přijatý zákon, tzv. **Porovnání**. Podle odhadů bylo v této době téměř 90% obyvatel českých zemí nekatolíky.

4. Systém českého práva a prameny práva

4.1 Stavovský právní partikularismus

Právo českého stavovského státu se stále opíralo zejména o právní obyčeje, doplňované uvědomělou tvorbou práva. Jinak se však oproti předchozímu období postupně měnilo. Podíl uvědomělé právotvorby se postupně zvětšoval. Vedle panovníka se na ní začaly podílet stavovské sněmy, jejichž usnesení panovník sankcionoval. Formou volného nalézání rozvíjely právo zemské soudy. Obecně závazné normy s personálně či místně omezenou působností tvořily další subjekty, jako správní a soudní orgány ve městech nebo jednotlivé vrchnosti. To jednak podpořilo přežívání místního partikularismu, o němž jsme se již zmiňovali v předchozích výkladech o právu patrimoniálního státu, jednak přispělo k rozvoji nové formy středověkého právního partikularismu – **stavovského partikularismu**.

Stavovský partikularismus, který se rozvinul při překonávání feudální rozdrobenosti, můžeme označit za určující rys systému práva stavovské monarchie. Byl důsledkem prohlubující se společenské diferenciaci, která se promítla do uplatnění principu **personality práva**. V důsledku něj pro jednotlivé skupiny obyvatelstva platily odlišné právní předpisy a příslušníky těchto skupin soudily různé soudy (opakem je moderní teritorialita práva).

4.2 Systém práva stavovské monarchie

Středověká stavovská společnost se opírala o **právně zakotvenou nerovnost** jednotlivých vrstev obyvatelstva, pro něž platily relativně ucelené, samostatné komplexy právních norem a fungovaly vlastní soudy. Samostatné právní úpravy se zároveň dostalo i některým zvláště významným nebo specifickým činnostem a institutům středověké společnosti. Tak se v českém středověkém státě můžeme setkat zejména

a) se šlechtickým právem, které se označovalo jako **právo zemské** a vedle úpravy právního statusu příslušníků šlechtického stavu, tj. jejich práva majetkového, rodinného, trestního atp., reglementovalo i formu státního zřízení, tedy to, co je dnes obsahem ústavního (státního) a správního práva,

b) s **městskými právy**, upravujícími společenské a ekonomické poměry ve městech a vycházejícími z německých vzorů,

c) s **pozemkově vrchnostenskými právy**, tj. s regulací postavení závislého obyvatelstva na jednotlivých panstvích, opírající se o obecně platná pravidla (zvyklosti, dílčí sněmovní usnesení) a dotvářenou jednotlivými vrchnostmi,

d) s **kanonickým právem**, platným především (ale nejen) pro křesťanské duchovenstvo a opírajícím se o společný, universální základ, tvořený základními sbírkami církevních předpisů a pozdějšími normativními akty papežů a církevních koncilů,

e) s **horním právem**, věnovaným úpravě vztahů souvisejících s těžbou drahých kovů,

f) s **lenním právem**, upravujícím vzájemné vztahy mezi feudálními vlastníky půdy a odvíjejícím se od lenního poměru,

g) s **viničným (horenským) právem**, upravujícím vztahy související s pěstováním vinné révy a výrobou vína.

Nejdůležitější oblast českého středověkého práva představovalo zemské právo, s jehož „ústavními“ normami nesměly být ostatní oblasti práva v rozporu. Můžeme je proto označit jako **právo obecné**, ostatní oblasti jako **práva zvláštní (partikulární)**. Specifickou povahu mělo kanonické právo, jehož základní normy tvořily authority nezávislé na českém panovníkovi (papež, koncil), proto se o něm někdy hovoří jako o **cizím právu**.

4.3 Změny v systému pramenů českého středověkého práva

Než se budeme zabývat uvedenými komplexy právních norem jednotlivě, je třeba se znovu vrátit k pramenům českého středověkého práva a znovu připomenout, že s překonáním feudální rozdrobenosti a s posilováním centrální moci byly (vedle převažující masy právních obyčejů) stále **četnější státní zásahy** do právních poměrů. Panovník se však již o zákonodárnou pravomoc musel dělit se stavovskými sněmy a vlastně jen podepisoval **sněmovní usnesení**, k nimž dal někdy podnět on, jindy je však navrhli sami stavové. Stavovské sněmy s panovníkem rozvíjely především zemské, horní, lenní a později i městské právo. Jak již víme, vedle panovníka a stavovských sněmů vyvíjely normotvornou činnost také další subjekty: zemský soud, orgány středověkých samosprávných korporací a jednotlivé vrchnosti. **Zemský soud**, když nenašel v platném právu oporu pro řešení určitého případu, mohl sám „*svobodně nalézat právo*“, to znamená podle vlastní úvahy vytvořit nové právní pravidlo. Takováto rozhodnutí označujeme jako **obecné nálezy**. Nálezy zemského soudu, ale i jiných soudů, sepsali soukromí autoři do řady sbírek (např. Nálezové právo zemských tohoto slavného království Českého z roku 1536, obsahující nálezy z doby do roku 1530). Městská práva se rozvíjela především v činnosti jednotlivých **městských rad a soudů**. Teprve v 16. století dozrála doba pro jednotnou úpravu městského práva formou sněmovního usnesení schváleného panovníkem. Po narovnání z let 1221–1222 se omezila možnost panovníka zasahovat do vnitřních poměrů katolické církve a posílila se **normotvorba církevních hodnostářů** (arcibiskupa, biskupů) a **institucí** (synodu). Pozemkově vrchnostenských poměrů se dotýkala některá sněmovní usnesení, avšak zejména je regulovaly **vrchnosti** vlastními nařízeními.

Už v předhusitském období se objevily první pokusy právotvůrců uceleně upravit jednotlivé oblasti českého práva, tedy pokusy o **kodifikaci**. Až na jedinou výjimku – kodifikaci horního práva – skončily bez úspěchu. Souběžně s dlouho prakticky bezvýsledným úsilím o kodifikaci se rozvinula kultura **právních knih**.

4.4 Kodifikace a právní knihy

Už jsme uvedli, že se s překonáváním feudální rozdrobenosti výrazně rozvinula uvědomělá právotvorná činnost. To ještě znásobilo **nepřehlednost** jednotlivých oblastí práva, danou obyčejovou formou většiny platných právních pravidel a nepsanou podobou normativních právních aktů, a umocnilo nejednotnost aplikace práva soudními orgány. Rozvoj tržních vztahů, obchodu a peněžního hospodářství však vyvolával stále výraznější potřebu **posílení právní jistoty**. Praxe proto naléhavě volala po uceleném, písemném zachycení jednotlivých oblastí právního řádu – po **kodifikacích**. Relativně velmi brzy – už na začátku 14. století – se díky eminentnímu zájmu panovníka podařilo kodifikovat horní právo (**Ius regale montanorum**, Horní zákoník Václava II.). Kodifikacím klíčových oblastí středověkého práva, tedy zemského a městského práva, však dlouho kladly **překážky** konkrétní politické zájmy i objektivní stav právní úpravy. Kodifikování zemského práva podle předlohy navržené Karlem IV. (Codex Carolinus, běžně zvaný **Maiestas Carolina**) v podstatě zabránila nechuť šlechty vzdát se „*volného nalézání práva*“ na soudech, obava z posílení panovníkovy vlivu, neznalost latiny a apriorní odmítání římskoprávních konstrukcí. Zemské právo proto stavovský sněm zkodifikoval až v době, kdy vládl slabý Vladislav Jagellonský a šlechta stála na vrcholu moci, takže mohla zákoník koncipovat podle svých představ (**Vladislavská zemská zřízení** z roku 1500). Úsilí o kodifikaci městského práva zase překážela autonomie jednotlivých měst a z ní pramenící rozdílnost jejich právních řádů. Nejednotu ještě umocňovala skutečnost, že právo českých měst vycházelo ze dvou odlišných zdrojů (norimberské a magdeburské právo). Na neochotě mnoha měst akceptovat jiné, o tradici druhé oblasti se opírající právo (ale také na nepříliš kvalitním zpracování) ztroskotala kodifikace, jejíž předlohu připravil v první polovině 16. století Brikcí Kouřimský z Liczka (**Knihy práv městských**). Všeobecně přijatým zákoníkem českého městského práva se stal teprve Koldínův zákoník z roku 1579 (**Práva městská Království Českého**).

Právní praxe nahrazovala dlouho chybějící jednotnou úpravu prostřednictvím **právních knih**, tj. **soukromých** sepsání jednotlivých oblastí práva. Ty vznikaly a používaly se tak říkajíc na základě společenské objednávky – v důsledku absence písemného zachycení hlavních oblastí středověkého českého práva na straně jedné a díky potřebě větší přehlednosti, „podchytitelnosti“ a jednotnější aplikace platného práva na straně druhé. Sepisovali je zpravidla pro svou potřebu, případně pro své spolupracovníky a nástupce úředníci a členové soudních tribunálů. Některé z těchto prací se pak rozšířily a používal je širší okruh osob. Soukromými byly v tom smyslu, že jejich autoři mohli přes své často vysoké funkce jen aplikovat platné právní normy, nikoliv takovéto normy tvořit. Autorita právních knih se proto – striktně vzato – opírala pouze o skutečnost, že **přesně reprodukovaly platné**, v oblasti zemského práva převážně obyčejové **právo**. Nejstarší českou právní knihou je **Rožmberská kniha** ze začátku 14. století. V oboru zemského a městského práva vznikla ještě řada dalších (o nich níže).

4.5 Vliv římského práva

V souvislosti s pronikáním vlivu římského práva do pozdějších právních řádů se tradičně hovoří o recepci římského práva. Je to vžitý **terminus technicus**, označující proces, který byl více než skutečným přebíráním práva (tedy recepcí) **ovlivňováním** středověkých a novověkých tvůrců a aplikátorů právních předpisů znalostí římského práva, zkoumaného a zpracovávaného na středověkých univerzitách. Raději bychom proto měli hovořit o **romanizaci** českého středověkého práva.

V českém právu se romanizace práva **neprojevila zvláště výrazně**, přestože některé její výrazné vlivy jsou nepřehlédnutelné. Naše zdrženlivé hodnocení se opírá o skutečnost, že

se vliv římského práva dlouho prakticky nedotkl nejdůležitější oblasti českého práva – zemského práva, které mu v zásadě odolávalo až do 17. století.

Poznámka: *O neúspěšném pokusu Karla IV. kodifikovat zemské právo s využitím římskoprávního myšlení a terminologie jsme se již zmiňovali a ještě se k němu vrátíme. Na druhé straně například Všehrd ve své slavné právní knize O právech, súdiech a dskách země české knihy devatery prokázal dobré znalosti římského práva a při charakteristice institutů českého zemského práva je čile využíval.*

V jiných oborech se ovšem situace vyvinula poněkud jinak. Kanonické právo, zejména jeho procesní předpisy (římsko-kanonický proces), se od počátku rozvíjelo na tradicích římského práva a klerici byli u nás prvními šířiteli znalostí římského práva. Také do městského a horního práva proniklo římské právo velmi výrazně, jak to dokumentují právní památky z těchto oblastí. V příklonu k římskému právu se promítly centralizační snahy panovníka (už *Ius regale montanorum*), zejména od konce 15. století zřetelné působení německého práva (v německých státech se římské právo zpracované středověkými badateli recipovalo v pravém slova smyslu), ale také skutečnost, že psychologii městského obyvatelstva bylo jasné a pregnantní římské právo velmi blízké.

Romanizaci práva v českých zemích příznivě ovlivnilo též **založení pražské univerzity** s právnickou fakultou (1348). V husitských válkách sice právnické studium, které se mezitím zcela osamostatnilo, zaniklo a právnická fakulta byla znovu obnovena až v 17. století, přesto se právnická učenost značně rozšířila. Uplatnění římského práva výrazně přispělo také **zřízení apelačního soudu** v roce 1548. V roce 1562 byly do češtiny **přeloženy Justiniánovy Instituce** („*Justiniána ciesaře ustanovenie a naučenie*“), učebnice, která vznikla v 6. století v Byzanci jako součást slavné kodifikace římského práva.

Z pramenů: Z textu papežského svolení (1346) k založení univerzity v Praze, reprodukováného v Kronice Františka Pražského:

„Kliment, biskup, služebník služebníků božích. ... dychtíce otcovským zanícením přispěti k obecnému prospěchu a k pohodě netoliko napřed zmíněných obyvatel tohoto království a krajin kolem něho se rozkládajících, ale také jiných, kteří z rozmanitých končin světa k tomuto městu se budou hrnouti, naklonění jsouce prosbám řečeného krále, podle úradku s našimi bratřími, z apoštolské pravomoci ustanovujeme, aby ve zmíněném již městě Praze na věčné časy budoucí kvetlo obecné učení v kterémkoli dovoleném oboru.

A aby učitelé a studenti tam užívali a těšili se všem výsadám, svobodám a vyjmutím z obecného práva, které poskytnuty byly doktorům, učitelům a studentům, meškajícím na obecném učení vůbec. ...

(Kroniky doby Karla IV. Praha, 1987, str. 141–142)

4.6 Hlavní oblasti středověkého českého práva

4.6.1 Zemské právo

Zemské právo upravovalo **právní postavení příslušníků šlechtických stavů a „ústavní“ poměry českého státu**, tedy postavení a vzájemné vztahy jeho ústředních orgánů. Ve své zárodečné podobě se opíralo o právní obyčeje, do nichž zasahoval svými zákonodárnými akty panovník, někdy za účasti dvorských sjezdů (kolokvií). Z těch se, jak již víme, později vedle královské rady vyvinuly také zemský sněm a zemský soud, které převzaly pomyslnou štafetu a spolu s panovníkem v návaznosti na starší normy formovaly a rozvíjely zemské právo v době překonávání rozdrobenosti a ve stavovském státě – tedy po zřetelném vymezení šlechty jako privilegované skupiny obyvatelstva (resp. dvou privilegovaných skupin). Zemský soud volným nalézáním práva tvořil obecné nálezy, zemský sněm se usnášel na usneseních, která se stala v 15. a 16. století nejběžnější formou rozvíjení zemského práva.

Obecné nálezy i sněmovní usnesení zapisovali v úřadě zemských desek do tzv. památných kvaternů. Sněmovní usnesení začala být v 16. století dokonce vydávána tiskem.

Maiestas Carolina

Kodifikovat předpisy zemského práva zamýšleli už přemyslovští panovníci, Václava II. snad od toho úmyslu odradili šlechtičtí předáci (srovnej ukázkou z pramenů). Jak víme, Karel IV. dal svým právníkům, zběhlým ve znalosti římského práva, za úkol sepsat návrh zákoníka a předložil jej v roce 1355 generálnímu sněmu zemí České koruny. Původní název textu sice zněl *Codex Carolinus*, ale později jej zcela zastínilo označení **Maiestas Carolina**. Karel chtěl prostřednictvím zákoníku jednak posílit svou pozici v čele státu a omezit práva šlechty, jednak eliminovat některé nesporné nedostatky tradičního českého soudního řízení. Jeho právníci sepsali návrh zákoníka v latině, která byla většinou české šlechty cizí, a vkomponovali do českého zemského práva, které zřejmě příliš neznali, zcela nová ustanovení. S odstraněním nedostatků starého soudního řízení by však zákoník zřejmě přinesl jiné potíže. Podle Palackého, odvolávajícího se na situaci v Německu, by pak místa zemských soudců nutně zaujali „*lidé učení, zejména doktoři práva, té doby téměř jen stavu kněžského*“, kteří by české právo nahradili právem kanonickým a římským, a následkem toho „*byloby brzy přestalo souditi se veřejně, chytrostem učených řečníkův otevřelo se pole prostranné, vedení pře stávalo se téměř nekonečným, pochybným a velice nákladným*“. Obavy z Karlových záměrů stmelily šlechtu do opoziční fronty, která na generálním sněmu návrh zákoníka odmítla. Rozhodnost šlechty a možná také obavy ze ztráty prestiže panovníka nakonec přiměly k – nepravdivému – prohlášení, že jediný autentický text návrhu shořel.

Z pramenů: O úmyslu Václava II. kodifikovat zemské právo:

„Král Václav se rozhodl zavést ve svém království zákony a jeho šlechtici mu v tom zabránili.

Protože měl král Václav v srdci svém bez ustání povinnou péči o blaho a prospěch lidu sobě svěřeného, zamýšlel všechna práva svého království dosud rozptýlená a zcela nedokonalá shrnouti pod přesně stanovená pravidla zákonů a řádů, aby si nikdo dále neopovažoval vymýšleti ve svých sporech podle svého smyslu nerozvážené nálezy, ...“

„... vyjevil prostřednictvím posla úmysl svého srdce panu Matoušovi, kardinálovi apoštolské stolice, ... Pan Matouš tedy, přeje si vyhověti oprávněné žádosti svého přítele, oslovil muže moudrého a prozíravého, totiž mistra Gocia z Orvieta (v originále de Vrbe Veteri – vložil L. V.), profesora obojího práva, jak církevního, tak občanského, schopného k úkolu svrchu uvedenému, ... Avšak někteří šlechticové z království, jejichž úmysl se s veškerým úsilím vzpíral prospěchu státu, uslyševše o tom nemálo se mrzeli a při příležitosti se snažili odvrátit mysl královu od takového předsevzetí, aby snad jim, kdyby tímto způsobem nabyla moci platnost zákona, nepřišel nazmar prospěch, který dosud mívali ze zneužívání svých nálezů.“

Zbraslavská kronika, napsaná zbraslavským opatem Otou na začátku 14. století (Zbraslavská kronika, Praha, 1976, str. 98–99)

Právní knihy zemského práva

Zemské právo se tedy i nadále sepisovalo jen v soukromých právních knihách. Už jsme konstatovali, že nejstarší českou právní knihou je česky psaná **Rožmberská kniha** (Palackým označovaná jako Kniha starého pána z Rosenberka), obsahující především ustanovení procesního a soukromého práva. Vznikla už na začátku 14. století, ale některé její části jsou zřejmě ještě starší. V jisté souvislosti s nezdařeným Karlovým pokusem o kodifikaci zemského práva vznikly v druhé polovině 14. století právní knihy zachycující

průběh řízení na zemském soudě. Jsou jimi latinský **Ordo iudicii terrae** a jeho doplněná a přepracovaná pozdější česká verze **Řád práva zemského**. Významnou právní památkou jsou také **Práva zemská česká** Ondřeje z Dubé. Z odborného právního i obecně kulturního pohledu nejkvalitnější a nejvýznamnější českou právní knihou je spis místopísaře u zemských desek Viktorína Kornela ze Všehrd **O právech, súdiech a dskách země české knihy devatery** z přelomu 15. a 16. století. Tuto práci autor zčásti věnoval výkladům o procesním právu. Rozebral v ní také soukromoprávní instituty, s nimiž se setkával při své práci u zemských desek. Ve své době se Všehrdovo dílo, stranicí zájmům nižší šlechty a měšťanstva, neseťkalo s příznivou odezvou a zůstalo jen v rukopise.

Na Moravě vznikla první dochovaná právní kniha až na konci 15. století. Vzešla z pera moravského zemského hejtmana pana (tj. příslušníka panského stavu) Ctibora Tovačovského z Cimburka. Její dlouhý název „*Paměť obyčejů, zvyklostí starodávných a řízení práva v Markrabství moravském*“ bývá běžně nahrazován zkráceným označením **Tovačovská kniha**. Vedle soukromoprávních a procesních předpisů zachycuje i české státní právo se zřetelem k Moravě. Časté odvolávání se moravského zemského soudu na „knížky pana Tovačovského“ dokládá, že se hojně uplatňovala v soudní praxi. Přepracováním této právní památky vznikla v 16. století **Drnovská kniha**. V nedokončeném rukopisu z počátku 17. století se dochovala práce čelného představitele moravských nekatolických stavů a zemského hejtmana Karla staršího z Žerotína **O právu našem**. Zemské právo ve vedlejších zemích České koruny (v Lužicích a ve Slezsku) vyrůstalo z německých právních obyčejů a opíralo se o **německé právní památky** (zejména Sachsenspiegel), které se tu používaly v původní verzi, v latinských překladech i v domácím přepracování. Příkladem právní knihy, vzniklé přepracováním německých vzorů, je lužická **Zhořelecká právní kniha**.

Exkurs: Autoři právních knih.

Viktorín Kornel ze Všehrd. Tento český humanistický právník se zřejmě narodil v roce 1460 a zemřel v roce 1520. Od roku 1483 působil na pražské univerzitě, rok na to se stal děkanem artistické fakulty. V devadesátých letech se uplatnil jako místopísař u zemských desek a tehdy také začal psát své stěžejní dílo, které věnoval králi Vladislavu Jagellovskému. Definitivní podobu mu dal v roce 1508. Studenti pražské právnické fakulty po Všehrdovi 19. století pojmenovali svůj stále aktivní spolek a odborný časopis.

Ctibor Tovačovský z Cimburka, představitel moravské utrakvistické šlechty, politik, právník a spisovatel, se zřejmě narodil roku 1437. Jako dítě žil v Náměšti, později v Tovačově. Jiří z Poděbrad jej v roce 1464 jmenoval dvorským sudím a v roce 1469 moravským zemským hejtmanem. Velel Jiřího vojsku, které porazilo protikrálovskou opozici ve Slezsku. Zasazoval se o volbu mladého Vladislava Jagellonského českým králem. Po jeho nástupu na trůn získal k funkci zemského hejtmana také hodnost královského kancléře. Funkci zemského hejtmana si podržel i poté, co Moravu v roce 1478 ovládl Matyáš Korvín, i po obnovení Vladislavovy svrchovanosti. V šedesátých letech napsal drobnou práci „*Hádání Pravdy a Lži o kněžské zboží a panování jich*“, Tovačovská kniha, kterou napsal na přání olomouckého biskupa Tase, vznikala později. Ctibor Tovačovský z Cimburka zemřel roku 1494.

Landfrýdy

Nejstarší zmínka o uzavření landfrýdu (zemského míru) pochází z Čech, avšak největší význam získaly na Moravě, odkud se zachoval první landfrýdní zápis z roku 1388 a kde se jejich sjednávání později stalo pravidlem. Poslední zemský mír tu stavové uzavřeli v roce 1608 a ještě Fridricha Falckého v roce 1619 žádali, aby jej potvrdil.

V landfrýdech se stavové navzájem mezi sebou, popřípadě i s panovníkem, zavazovali **zachovávat zemský řád a pokoj** a slibovali si poskytovat navzájem pomoc („*aby pokoj, řád a jednota, kteráž jest mezi námi všemi markrabství Moravského obyvateli, pánu Bohu ke cti a nám všem duchovním i světským k prospěchu na dlouhé časy trvala*“). Šlo o veřejnoprávní smlouvy, které však obsahovaly i soukromoprávní ustanovení (například zákaz brát nepřiměřeně vysoké úroky). Můžeme je považovat za **zárodečnou formu zemských zřízení**, i když se – jak už víme z předchozího odstavce – sjednávaly i po vydání zemských zřízení. Uzavíraly se na určitý čas i na dobu předem nejistou (například do přijetí nového panovníka). Sloužily především k uklidnění různých rozbrojů a půtek mezi feudály a také usnadňovaly nastupujícím panovníkům faktické uchopení vlády v zemi. Kdo se k nim odmítl připojit, považoval se za zemského škůdce.

Po vzoru zemských mírů se uzavíraly i obdobné smlouvy mezi jednotlivými zeměmi České koruny (např. v roce 1512).

Zemská zřízení

Kodifikace českého zemského práva se zrodila v době slabé vlády Vladislava Jagellonského. Přípravovat ji začala už v roce 1487 komise zemského sněmu. Zásady a klíčová ustanovení zákoníka projednali zástupci stavů s panovníkem v roce 1499 v Bratislavě (tzv. Zůstání prešpurské). Autorem konečného textu, schváleného českým sněmem v roce 1500 a známého jako **Vladislavská zemská zřízení**, byl královský prokurátor Albrecht Rendl z Oušavy. Při práci se opíral o starší sněmovní usnesení, nálezy zemského soudu, šlechtická privilegia i o staré právní obyčeje.

Zákoník upravil v 554 nečíslovaných člancích jednak majetkové, rodinné, dědické, správní, trestní (poměrně málo) a procesní vztahy šlechty a jednak postavení jednotlivých zemských orgánů a vztahy mezi nimi. Nebyl zákoníkem výlučným a právní řád se i po jeho vydání opíral o právní obyčeje, nacházející výraz v nálezech zemského soudu a ostatních nejvyšších soudů. Přílišné stranictví nové kodifikace, preferující zájmy šlechtických stavů, vyvolalo odpor v královských městech, která pro ni původně nehlasovala a následně si alespoň vynutila její dílčí úpravu v tzv. **Svatováclavské smlouvě** z roku 1517. Později zemská zřízení doplnily další předpisy: **Smlouva o ručnicích** z roku 1523 obsahující policejní předpisy o střelných zbraních, **Smlouva o hory a kovy** z roku 1534, o níž se zmíníme v souvislosti s horním právem, a soupis obyčejových norem vztahujících se k projednávání sporů o hranice pozemků **O mezích, hranicích, soudu a rozepři mezní**, pořázený Jakubem Menšíkem z Menštejna. Po nástupu Habsburků byla zemská zřízení ještě **tříkrát přepracována** a formálně zdokonalena. První dvě redakce z let 1530 a 1549 posilovaly pozici panovníka, třetí z roku 1564, formálně nejpropracovanější a nejpřehlednější, zase nepatrně vylepšovala postavení stavů.

Moravská zemská zřízení se rodila obtížněji a později. První pokus – Zřízení markrabství Moravského o soudu zemském z roku 1535 – upravoval jen dílčí část celé problematiky zemského práva. Druhý z roku 1545, nazvaný **Práva a zřízení markrabství Moravského**, již byl úplnější. Moravští stavové však v zemském zřízení krátili práva panovníka, takže je v roce 1562 na jeho popud upravili. Konečnou podobu dostala moravská zemská zřízení až v roce 1604. Ve Slezsku vznikla v 16. století česky psaná zemská zřízení (**Zřízení opolsko-ratibořské** z roku 1563 a **Zemské zřízení těšínské** z roku 1573), v Lužici zase německá (**Landesordnungen**).

4.6.2 Městská práva

Na rozdíl od zemského práva vyrůstala městská práva převážně z importované tradice. Zřejmě i proto, ale především díky svému obsahu, tj. především úpravě vztahů spojených s provozováním řemesel a obchodu, byla daleko přístupnější **přijímání římskoprávních pojmů a konstrukcí**.

Dvě oblasti městských práv

V českých městech, jejichž vznik a rozvoj byl namnoze spojen s vnější, tj. především německou kolonizací, se uplatnily právní systémy odvozené od městských práv platných v Německu. Poněkud zjednodušeně můžeme říci, že sever Čech a Moravy a vedlejší země České koruny ovlivňovalo tzv. **dolnoněmecké (magdeburské, saské) právo** a jih zase **hornoněmecké (norimberské, švábské) právo**.

V každém městě se ovšem právo vyvíjelo samostatně. Jeho základ tvořilo **privilegium**, jímž feudální vrchnost přenesla část svých zakladatelských práv (tj. práv, která příslušela tomu, na jehož půdě město vzniklo) na městské orgány. Ty pak, často v soupeření se zakladatelem o míru jeho zasahování do života ve městě, vlastními usneseními (**statuty**) dál rozvíjely městskou organizaci a regulovaly postavení obyvatel. Městské rady při řízení a městské soudy při řešení sporů využívaly starých obyčejů, statutárního práva a svých dřívějších nálezů. Inspirovaly se často také zemským právem, ale především se opíraly o znalost práva jedné ze dvou uvedených širších oblastí, k němuž se hlásily. Ve složitějších případech se dokonce obracely o právní radu k městským soudům v centrech obou oblastí, tj. v Magdeburku a Norimberku. Ty pro ně představovaly nejvyšší autoritu a označovaly se jako **mateřská práva**. S tím, jak se posilovala centrální moc, pocítovali panovníci odvolávání se „do Němec“, tedy k autoritě mimo hranic státu, jako vážné narušování vlastní suverenity a snažili se mu zabránit. Pod tímto tlakem a také z praktických důvodů se vyvinula a rozvíjela regionální centra, plnící stejnou funkci jako mateřská práva. Mluvíme o nich jako o **vrchních právech**. Pro oblast dolnoněmeckého práva jimi byly Litoměřice v Čechách a Olomouc na Moravě, pro oblast hornoněmeckého práva Staré Město pražské a Brno. Zatímco hornoněmecké právo intenzivně absorbovalo římskoprávní vlivy, dolnoněmecké bylo vůči nim téměř imunní.

Z oblasti městských práv se zachovala **řada památek**. Vedle privilegií jednotlivých měst jsou to i práce komplexnější, právní knihy, práce Brikcího Kouřimského z Liczka a zejména unikátní kodifikace městského práva – **Koldínův zákoník**. S praxí brněnského městského soudu se můžeme seznámit prostřednictvím latinsky psané právní knihy, známé jako **Knih pisaře Jana** (Knih šefů, Schöppenbuch, Brněnská právní kniha) ze 14. století. Městské právo zachycovalo také **Stručné poučení právní** z Klatov.

Kodifikace městského práva

Úsilí o kodifikování českého městského práva odráželo relativně velký vliv měst v českém politickém životě, jejich ekonomickou vyspělost a volání po právní jistotě v podnikání a obchodě. Na sjednocení právních pravidel pro rozhodování městských soudů byla navíc zainteresována i šlechta, která často vystupovala ve sporech před městskými soudy. Český zemský sněm se **usnesl na potřebě vypracování jednotného zákoníku městského práva** v roce 1523. První pokus se ovšem nezdařil, i když člen speciální komise, kterou sněm ustavil,

Brikcí Kouřimský z Liczka, připravil v roce 1534 tzv. **Knihy práv městských**. Nebyla to práce příliš původní, protože vycházela z již zmíněné brněnské právní knihy (Knihy písaře Jana), kterou autor přeložil a poněkud upravil. Nepovažovala se nakonec za oficiální kodifikaci, i když vyšla tiskem a některé městské soudy ji aplikovaly.

Sněmovní práce na přípravě zákoníka se znovu zintenzivnily v polovině 16. století. O podobu nového zákoníku se v rozhodující míře zasloužil Pavel Křest'an (Kristian) z Koldína, vynikající znalec domácího práva a soudní praxe, vzdělaný i v římském právu. Především z jeho pera vzešel text Práv městských království Českého (v roce 1579 schválený sněmem a sankcionovaný králem a od následujícího roku závazný pro praxi apelačního soudu), pro nějž se vžil název **Koldínův zákoník**. Precizně **uspořádaný a přehledný** zákoník reguloval život městského obyvatelstva, vymezil organizaci i úkoly městské správy a stanovil pravidla pro výkon soudnictví ve městech. Vedle organizačních a procesních ustanovení obsahoval normy věcného, závazkového, manželského a rodinného, dědického a trestního práva. Koldín při formulaci jednotlivých ustanovení využil svých znalostí **římského práva**. Často se opíral o **zemské právo** a využíval **sněmovních usnesení**. V roce 1581 vyšla tiskem tzv. **Krátká summa**, reprodukcující ve zkratce obsah zákoníka.

Přes zavedení do praxe odvolacího tribunálu a přes své nesporné kvality se Koldínův zákoník zpočátku **prosazoval poměrně obtížně**, což jen dokládá stále přetrvávající odlišnosti obou oblastí městských práv i práv jednotlivých měst. Mnohá města z oblasti dolnoněmeckého práva v čele s Litoměřicemi odmítala uznat jeho závaznost až do roku 1610, tedy celých třicet let. Pro **moravská města** se stal závazným na konci 17. století (1697).

4.6.3 Kanonické právo

Kanonické právo představovalo systém norem, opírající se o předpisy platné v celém křesťanském světě. **Specifickou českou podobu** kanonického práva dotvářely akty z činnosti místních církevních autorit (arcibiskupa, biskupů, synodu; významná byla zejména statuta arcibiskupa Arnošta z Pardubic z roku 1349) a světské předpisy, zasahující do církevních poměrů.

Uplatnění kanonického práva, zejména však rozvoj církevního soudnictví, výrazně podpořilo přijetí **pražského konkordátu v roce 1221**. Církevní správa se vymanila z bezprostřední podřízenosti státní moci (viz výše výklady o poměru státu a církve a o církevní správě). Církevní soudy, tj. soudy biskupů, jimž od druhé poloviny 13. století předsedal biskupův pomocník pro soudní záležitosti – **oficiál**, časem rozšířily svou původní příslušnost. K rozhodování in spiritualibus, tj. v záležitostech mravní kázně duchovenstva, jim přibýly spory o církevní majetek, manželské spory katolíků, případy lichvy a záležitosti sirotků a nemajetných vůbec. Dodržování svých rozhodnutí vynucovaly ukládáním církevních trestů. Zvláštností kanonického práva je úzké propojení s teologií, od níž je nelze přesně oddělit. Proto, jak správně upozornil J. Kejř, v jeho pojmání nevede přesná hranice například mezi trestným činem a hříchem nebo mezi manželstvím jako právním vztahem a svátostí.

Rozvoj kanonického práva podnítilo **založení pražské univerzity** v roce 1348, na níž se kanonické právo vyučovalo. Jeho vliv naopak poklesl v době **husitských válek**, provázených úpadkem institucí, které je aplikovaly. Na druhé straně je třeba vidět, že husitští kazatelé (samotný Hus, Jakoubek ze Stříbra) se ve svých argumentacích vedle Bible nejčastěji obraceli k základnímu předpisu kanonického práva – ke Gratianovu dekretu (do Prahy jej dovezl už v roce 1158 z výpravy do Milána biskup Daniel). Přes zmenšení vlivu církevní

soudy i nadále rozhodovaly vedle duchovních záležitostí i manželské spory katolíků. Od poloviny 16. století příslušela pražskému arcibiskupu **cenzura** knih.

4.6.4 Pozemkově vrchnostenské právo

Pozemkově vrchnostenské právo nepředstavovalo v českém středověkém státě (ale ani jinde) jednotný systém právních vztahů, platný na celém území. Úprava právních poměrů závislého obyvatelstva byla především v **rukou jednotlivých vrchností**, které je mohly zdánlivě téměř libovolně měnit. Právně jim v tom bránila jen zásadní úprava vlastnických vztahů a některé nálezy zemského soudu a sněmovní usnesení o záležitostech přesahujících rámec jednotlivých panství (například usnesení o vracení zběhlých poddaných vrchnosti z roku 1474 nebo zákaz stěhování poddaných z místa na místo bez svolení vrchnosti a zavedení nových robot z roku 1487, o němž Viktorín Kornel ze Všehrd rozhořčeně poznamenal, že „*takové bezpráví ani Turci ani jiní pohané nečiní*“). **Meze libovůle** ležely především v ekonomické sféře a vedly k tomu, že se poměry na jednotlivých panstvích nevyvíjely příliš odlišně.

Vrchnosti spravovaly svá panství a závislé obyvatelstvo na nich prostřednictvím **vlastních úředníků a jimi dosazených hodnostářů** z řad závislého obyvatelstva (viz vrchnostenská správa). Postavení závislého obyvatelstva zpočátku regulovaly starobylé zvyklosti, ať už domácího původu nebo importované kolonisty, a dohody mezi vlastníkem svobodné půdy a skupinou kolonistů, resp. jejich zástupcem (lokátorem). Od 14. století sepsávaly některé vrchnosti povinnosti závislého obyvatelstva do **urbářů**. Od 16. století se můžeme setkat s dvojitou formou úpravy poměrů na panstvích. Vrchnosti buď vydávaly **instrukce** pro své úředníky, nebo **selské řády** regulující přímo postavení závislého obyvatelstva. V úpravě postavení poddaných zpravidla respektovaly starší uzance a právo, které sebou přinesli kolonisté, a inspirovaly se některými ustanoveními zemského a městských práv.

4.6.5 Horní právo

Těžba drahých kovů, kterou české horní právo upravovalo, představovala jeden z nosných pilířů mocenského vzestupu českého státu za posledních Přemyslovců a Lucemburků. Horní právo se vyvinulo z **horního regálu** českých panovníků. Panovník se považoval za vlastníka veškerého nerostného bohatství a měl výhradní právo k jeho těžbě. Právo těžít drahý kov však z velké části propůjčoval jednotlivým feudálům a městům a vyhrazoval si jen určitý podíl na zisku a předkupní právo na vytěžený kov. Dokumentují to první písemné památky z této oblasti (**privilegia** pro město Jihlavu z roku 1249 a pro pány z Lichtenburku z roku 1278).

Nejvýznamnější právní památku horního práva představuje **Ius regale montanorum** z let 1300 – 1305, původně nazvané Constitutiones iuris metallici a známé též jako **Václavův horní zákoník**. Tak časná komplexní právní úprava vztahů vznikajících při realizaci horního regálu a při vlastní těžbě drahých kovů pro nově se rozvíjející královské horní město Kutnou Horu a angažování italského právníka Gozzia z Orvieta (Gozzia de Urbe Veteri), který je považován za autora zákoníka, dokládají eminentní zájem českých panovníků o tuto oblast a vážnost, s níž se jí věnovali. Zákoník je rozdělen do čtyř knih. Vedle domácího práva se v něm uplatnily také **prvky římského a kanonického práva** (výrazné jsou především ve čtvrté

knize, která upravuje soudnictví). Zákonodárce si všiml nejen vztahů mezi panovníkem jako nositelem výhradního oprávnění k těžbě a jednotlivými podnikateli, ale i vlastní těžby, otázek jejího technického zabezpečení, pracovních podmínek a bezpečnosti práce.

Přestože Václav II. dal nový zákoník připravit pro Kutnou Horu, uplatnil se nejdříve v **Jihlavě**. Právo odvíjející se od něj proto také označujeme jako **jihlavsko-kutnohorské**. Latinský text horního zákoníku brzy přeložili do češtiny a později i do němčiny a v jednotlivých verzích se rozšířil po celé střední Evropě. V českých zemích upravovalo jihlavsko-kutnohorské právo těžbu drahých kovů jako hlavní zdroj až do 16. století. Na začátku 17. století bylo částečně zdokonaleno a přizpůsobeno změněným podmínkám. **Vrchní soud horního práva** fungoval do husitských válek v Jihlavě, pak v Kutné Hoře.

V 16. století se v souvislosti s otevřením nových stříbrných dolů v Jáchymově začala prosazovat modernější úprava, vycházející především ze saského horního práva. Toto horní **právo, nazývané jáchymovské nebo též německé**, se brzy uplatnilo i v Jílovém u Prahy a v Příbrami. Obě práva – jihlavsko-kutnohorské i jáchymovské – doplnilo **Narovnání o hory a kovy** (též Smlouva o kovy), tj. smlouva krále se stavy z roku 1534 (obnovena byla ještě v roce 1575). Narovnáni upravovalo dolování až do 19. století. Omezovalo horní regal jen na dobývání zlata a stříbra a zmenšovalo králův podíl na vytěženém kovu (tzv. urburu).

4.6.6 Lenní právo

Významnou složku, dotvářející vnitřní uspořádání českého středověkého státu, představovalo lenní zřízení. Právo, upravující lenní vztahy, vyrostlo z obyčejů formujících vztah mezi panovníkem (případně velmožem) a příslušníky jeho družiny. Od 11. století tyto vztahy prohlubovalo a rozvíjelo odměňování za věrné služby formou poskytování nemovitostí (i s lidmi, kteří na nich byli usazeni). Mluvíme o tzv. **výsluhách**, které můžeme považovat za bezprostřední předchůdce lén. Bylo pro ně charakteristické, že se udělovaly na dobu určitou – zpravidla jen pro obdarovaného, někdy i pro jeho potomky (na dva, na tři životy) – a pak se vracely zpět.

Klasická léna, zaručující **dědičné užívání** poskytnutého benefícia (zde tento termín vyjadřuje „předmět léna“, kterým byla zpravidla nemovitost, ale mohl jím být i úřad nebo právo) se začala v českém státě častěji objevovat až v průběhu 13. století. Zcela jasně na nich můžeme vyzorovat vliv západoevropské tradice lenních vztahů, zprostředkované především německým lenním právem.

Lenní vztah nebyl jen vztahem majetkovým. Vytvářel mezi seniorem a vazalem také **osobní pouto** (věrnost, fidelitas). Byl-li seniorem panovník, poutala tato osobní vazba jednotlivé velmože nejen k jeho osobě, ale také ke státu, který personifikoval. Tak vlastně lenní systém **přispíval k udržení soudržnosti státu**, jehož ústřední instituce byly jinak oslabeny. Léna českých panovníků (královská manství) se rozvinula především v okrajových oblastech českého státu (**feuda intra curtem**) a mimo rámec vlastního území českých zemí (**feuda extra curtem**, tedy zahraniční léna). O zahraničních lénech již víme, že je od druhé poloviny 15. století spravoval speciální úřad – **hejtmanství lén německých**.

O zvláštním lenním právu hovoříme především proto, že se od počátku 14. století vedla zvláštní evidence lenních vztahů v **dvorských deskách** u dvorského soudu (pozor: neztotožňovat se zemskými deskami!) a v dalších pro tento účel zřízených **regionálních evidencích**, že pro lenní vztahy uvnitř českých zemí byly příslušné speciální soudní tribunály – **dvorský soud** a **soudy dalších seniorů**, například soud manů olomouckého biskupa v Kroměříži – a že zahraniční léna spravoval zvláštní orgán. Některé lenní vztahy

formálně přetrvaly až do druhé poloviny 19. století, faktický význam však ztratily už dávno předtím.

IV. VYBRANÉ INSTITUTY ČESKÉHO STŘEDOVĚKÉHO PRÁVA

Psát stručně o středověkých právních institutech je nesmírně obtížné. Znesnadňuje to především partikularismus středověkého práva, ale také jejich někdy dosti komplikovaný vývoj v dlouhé době několika století. Následující pasáže proto připomínají jen **hlavní rysy úpravy nejdůležitějších a specifických institutů** českého práva ve středověku se zvláštním zřetelem na zemské a městské právo.

1. Instituty českého soukromého práva

Právní subjektivita fyzických osob

Vymezení právní subjektivity obyvatel českého středověkého státu plynulo jednak z hierarchické struktury středověké společnosti, zejména z dělení obyvatelstva na svobodné a nesvobodné, a jednak z osobnostní charakteristiky každého jedince. Středověké právo tedy diferencovalo mezi jednotlivými skupinami privilegovaného obyvatelstva, v různé míře omezovalo právní způsobilost nepriviligovaných vrstev, žen, nedospělých, nepříčetných a osob postižených ztrátou cti.

Rozsah způsobilosti příslušníků **jednotlivých vrstev** vystupovat jako nositelé politických a majetkových práv určoval jejich postavení ve struktuře středověké společnosti. Politická práva, v rozvinuté středověké sociální struktuře diferencovaná podle jednotlivých stavů, náležela jen příslušníkům privilegovaných vrstev a jen oni mohli, opět v závislosti na příslušnosti k jednotlivým stavům, vystupovat jako vrchní vlastníci pozemkového majetku. Závislému obyvatelstvu politická práva nepříslušela a majetkovými disponovalo jen v omezené míře. Postavení **žen** ve středověké společnosti charakterizovalo na jedné straně omezení jejich právní subjektivity (například v účasti ve veřejném životě, v právech plynoucích z rodinného nedílu), na druhé straně jim právo poskytovalo v mnoha směrech zvýšenou ochranu. **Dospělost** se až do 15. století určovala individuálně podle fyzického vývoje a běžných vnějších známek fyzické dospělosti, „*neb léta počtem mohú výše neb níže od přátel nebo od jiných lidí položena býti a veliká lest mohla by složena k zlému sirotčíemu býti. A obyčejně ani rodičové sami právě let dětí svých nepamatují ...*“ (Všehrd). Někdy se o ní rozhodovalo až po úředním ohledání (dospělými byli uznáni „*na mužském pohlaví, když se brada spe aneb když lóno chlupatí, ... na ženském pohlaví, když se prsy pučie a nadýmají*“; tamtéž). Pak nejdříve na Moravě a posléze i v Čechách uznali nedůstojnost této procedury a „*aby ten posměch sňat byl*“ (Tovačovská kniha), zavedli pevnou věkovou hranici, odlišnou pro jednotlivé vrstvy obyvatelstva. Podle Tovačovské knihy se na Moravě dosahovalo zletilosti v panském stavu ve 14 letech u žen a v 16 u mužů, v zemanském v 15 letech u žen a v 17 u mužů a poddané ženy byly zletilé od 16 a muži od 18 let. Za zletilého mohl určitou osobu i bez splnění stanovených podmínek prohlásit panovník (tzv. léta daná), a to zpravidla jen „*na čas a pro potřebu některú*“ (Všehrd), tedy pro provedení některého důležitého právního úkonu. Ženy nabývaly zletilosti i před dosažením stanovené věkové hranice provdáním. **Nepříčetné osoby** měly omezenou způsobilost k některým právním úkonům a nebyly trestně odpovědné. **Osoba beze cti** nemohla svědčit u soudu, nemohlo pro ni být zapisováno do zemských desek a městských knih a postihovala ji řada dalších omezení. Snížení cti spojovalo středověké právo především s odsouzením za některé delikty (infamující byl například trest na pranýři), s nemanželským původem a se způsobem obživy (kati, nevěstky, tuláci apod.).

Křesťanské manželství a s ním souvisící instituty

Monogamní a nerozlučitelné křesťanské manželství se ve všech společenských vrstvách české společnosti prosazovalo postupně se zakořeňováním křesťanských zásad. Kníže Břetislav musel ještě roku 1039 začlenit do svých (Břetislavových či Hnězdenských) dekret jako hlavní nařízení příkaz, aby „manželství ... byla podle církevních ustanovení zákonná, soukromá a nerozlučná, a to tak, aby muž žil maje dosti na jedné ženě a žena majíc dosti na jednom muži“ (Kosmova kronika, str. 80).

Například podle Koldínova zákoníku (1579) „*manželstvo nic jiného není, než toliko pořádné spojení osoby mužské s osobau ženskau, nerozdílné jich spolu s sebou životem obcování obsahující*“, a „*nad pořádným manželstvem ruka držána býti má, nebo z něho všecko dobré pochází*“. Manželství se uzavíralo podle principů kanonického práva s tím, že si jednotlivé společenské vrstvy uchovaly různé ceremonie ze starších dob. Chápalo se jako **svátost**, proto vyžadovalo požehnání duchovního a bylo zásadně nerozlučitelné. **Manželka** žila pod ochranou muže. Zachovávala si však jistou samostatnost v majetkových věcech, neboť mohla disponovat se svým odděleným majetkem. Pro její právní jednání ve prospěch manžela se konstruovala fikce, podle níž byla ve vztahu k muži v postavení vězně. Za neplatné se proto považovalo její jednání, kterým se vzdávala svých práv nebo je zmenšovala. Manželka přinášela do manželství **věno**, představované vesměs určitou peněžitou částkou. Podle zemského práva měla nárok na vydělení věna z nedílu, který opouštěla. Věno sice připadlo manželovi, ale ženě se ve smlouvě s ženichem pravidelně zajišťovalo jisté zabezpečení pro případ jeho smrti. Vyvinul se pro ně název **obvĕnění** a zpravidla se vyměřovalo ve výši dvaapůlnásobku přineseného věna. Realizaci závazku poskytnout obvĕnění tradičně zajišťovala písemně a svědky stvrzená zástava nemovitosti (hradu, tvrze, statku), na niž šlechtic po svatbě svou manželku poprvé přivedl. České středověké právo znalo také institut **jitřního daru**, rozšířený pod vlivem německého práva. Po svatební noci jej své choti poskytoval manžel a chápal se jako náhrada za ztrátu panenství.

Nezletilé děti žily zpravidla pod otcovskou mocí. Ve specifickém postavení se nacházely **nemanželské děti**, které středověké právo po celý život diskriminovalo, a děti, jimž v době nezletilosti zemřel otec, tj. **sirotci**. O šlechtické sirotky pečovali v rámci rodinného nedílu příbuzní. Když dítě smrtí otce ztratilo jediného dospělého nedílného příbuzného, uplatnil se institut **poručnictví nad sirotky**. České právo postupně precizovalo postavení poručníka, aby lépe chránilo zájmy sirotka. Poručnictví zaniklo, nabyli-li sirotek zletilosti, ale také tehdy, nabyli-li zletilosti jiný z osiřelých bratrů, který se tím postavil do čela bratrského nedílu, „*neb ten léta maje, ihned jest bližší poručenství nežli onen dskami*“ (Ondřej z Dubé). Nad sirotky poddaných vykonávala moc vrchnost.

Rodinný nedíl a s ním souvisící instituty

Institut **rodinného nedílu**, na který jsme narazili již v předchozí kapitole, pravděpodobně vyrostl ze starobylých obyčejových forem uspořádání rodu a společného nakládání s rodovým majetkem. Zároveň však odráží aktuální potřebu uchovat majetek v rukou rodu (rodiny) a zabránit jeho dělení. Obyčejová pravidla proto později precizovala nařízení panovníků, soudní rozhodnutí a snĕmovní usnesení. Uplatňoval se při nakládání s majetkem ve šlechtických rodech i u těch poddaných, kteří v předchozích generacích žili jako svobodní. V českém státě se rozvíjel až do stavovského období, kdy začal pomalu upadat.

Rodinný nedíl představoval **rodinné majetkové společenství** s vymezenými pravidly pro nakládání s majetkem, včetně pravidel pro případ smrti nebo oddělení některého z účastníků nedílu. Zajišťoval kontinuitu držení majetku rodiny v rukou jejích členů. Podle složení a z něj plynoucích vztahů mezi nedílníky rozlišujeme nedíl otcovský, strýcovský a bratrský. Při dělení, například po smrti otce, se uplatňovalo staré pravidlo, „*že vždy starší má dělit jako rozumnější, aby se nezklamal, a mladší voliti, aby oklamán býti nemohl*“, tzn. že si „*má mladší, kterýž se jemu lepší díel zdá, vzieti*“ (Všehrd). Z nedílu bylo možné se souhlasem jeho ostatních členů **vystoupit**. Majetek odděleného člena se stával samostatnou majetkovou podstatou, v zásadě nezávislou na bývalém nedílu. Vztahy bývalého nedílníka k jeho dřívějšímu společenství se však po vystoupení zcela nepřetrhaly, neboť mu zůstalo předkupní právo pro případ prodeje části nedílného majetku. Mluvíme o tzv. **právu ssutí nebo též retraktu**, umožňujícím vyloučit případného dalšího kupce.

V případech, že nedíl zanikl smrtí všech jeho účastníků, připadly svobodné (zpupné) šlechtické statky panovníkovi jako **odúmrtí**. Snahu omezit tyto případy na minimum dokládá **existence umělých společenství** (označovaných spolek, společenství, hromada nebo unio). Uzavírali je často bývalí nedílníci, kteří se mezitím oddělili, ale také osoby zcela cizí. Mezi členy spolku vznikly vztahy jako v rodinném nedílu, ovšem s účinky až pro případ smrti některého člena spolku. Šlechta se vedle toho snažila přimět panovníky, aby se práva odúmrti vzdali. Plně se jí to však podařilo v Čechách až za Vladislava Jagellonského (1497) a na Moravě dokonce až za Rudolfa II. (1587).

„Vlastnictví“ a další věcná práva

a) Jednotně pojatý institut **vlastnictví** v římskoprávním smyslu, tedy jako neomezené panství nad věcí, české středověké právo neznalo (proto už v názvu použité uvozovky). Vedle celkové nevyhraněnosti a odlišností plynoucích z rozdílů jednotlivých oblastí práva se o to zasloužilo především odlišné pojetí „vlastnictví“ k nemovitostem a k věcem movitým. O vlastnictví jako neomezeném panství nad věcí můžeme až do poměrně pozdní doby hovořit jen ve vztahu k některým **movitostem**. Přitom s movitými věcmi mohli jako vlastníci disponovat i příslušníci závislých vrstev obyvatelstva.

Specifické pojetí „vlastnictví“ **nemovitostí** v zemském právu ovlivňovaly především instituce rodinného nedílu a léna. Pro označení základních druhů věcných práv k nemovitostem, tedy základních forem „vlastnictví“ nemovitostí, se používal termín **dědictví** (dědictvie). Jako **dědičné (zpupné) dědictví** se označovalo disponování se svobodnými statky, jako **dědictví manské nebo lenní** hospodaření s lény a jako **dědictví nesvobodné či selské** poddanské nakládání s pronajatou půdou. Všem těmto institutům byla společná držba a s ní spojené právo požívání, jímž se naplňoval jejich smysl. Postavení „dědičného“ držitele posiloval zápis jeho práv do zemských desek nebo nerušený výkon těchto práv po dobu tzv. zemských let (tj. 3 roků a 18 týdnů).

V souvislosti s lenním (manským) dědictvím hovoříme také o **děleném vlastnictví**. Senior měl k předmětu léna vrchní vlastnictví (dominium directum), vazal užitkové (dominium utile). Z vrchního vlastnictví plynulo seniorovi především právo odňat vazalovi držbu, pokud porušil povinnosti, plynoucí z lenního vztahu. Užitkové vlastnictví spočívalo především v právu držet, užívat a využívat předmět léna.

Závislé obyvatelstvo obhospodařovalo ve vlastní režii pozemky, které získalo od vrchnosti. Za jejich užívání odvádělo naturální a peněžité dávky a podílelo se na obdělávání dalších pozemků vrchnosti (robota). Obecně v této souvislosti hovoříme o **nesvobodné držbě**,

selském pachtu. Konkrétní uspořádání vztahů vrchnosti a závislého obyvatelstva bylo velmi rozmanité. V českém státě zpočátku převládalo propůjčování půdy podobné římskoprávnímu precariu, tj. propůjčování půdy na dobu do odvolání. V procesu německé kolonizace se i mezi domácí obyvatelstvo rozšířily výhodnější formy. Označovaly se jako německé právo, emphyteusis nebo právo dědičného pachtu a spočívaly v dědičném propůjčování půdy (**nesvobodné dědictví**). Vedle věcné složky obsahovaly i osobní pouto (homagium, založené na slibu věrnosti) a silně připomínaly institut děleného vlastnictví: vrchnosti příslušelo právo podobné přímému vlastnictví, poddanému právo odpovídající užitkovému vlastnictví. Německé právo zabezpečovalo větší stabilitu postavení závislého obyvatelstva a motivovalo je k větší péči o přidělené pozemky. Rodiny závislých obyvatel často vytvářely instituce podobné rodinnému nedílu a na půdě hospodařily až do vymření posledního člena.

Užívání půdy **ve městech** mělo zpočátku formu nesvobodné dědičné držby. Nedílné hospodaření se tu nerozvinulo, pouze se respektovalo předkupní právo příbuzných. V královských městech relativně brzy, už po husitských válkách, získávali měšťané své domy a k nim patřící pozemky do plného, na jiných subjektech nezávislého vlastnictví. Prodeje nemovitostí se tu zveřejňovaly nejdříve na městském soudě, později v městské radě.

Církevní vlastnictví půdy bylo spojeno do 13. století s výraznými omezeními, plynoucími ze zakladatelských práv panovníka nebo jiných feudálů. Vůči svým zakladatelům byly církevní instituce povinovány řadou služeb ekonomického i náboženského charakteru. Po uzavření konkordátu v roce 1221 se zakladatelská práva redukovala v práva patronátní, opravňující světskou vrchnost navrhnout kandidáty na církevní funkce a příznávající jí různá čestná oprávnění (čestné sedadlo, právo na hrobku apod.). Církevní hodnostáři se tak stali samostatnými pozemkovými vrchnostmi.

b) V českém středověkém právu se můžeme setkat také s instituty, připomínajícími římská **práva k cizím věcem**. Například zemské právo znalo starobylé **právo kobyliho pole**, opravňující majitele chovných klisen pouštět je v zimním období i na sousední pozemky, omezovalo vlastníky v zájmu efektivního hospodaření s pitnou vodou a umožňovalo zřizovat tzv. **holé** neboli **komorní platy**. Holý plat měl podobu věcného břemene a vznikl tak, že dostatečně solventní osoba poskytla majiteli nemovitosti jistou sumu peněz s tím, že od něj každoročně dostane vyplacenu smlouvenou částku. Pravidelné a trvalé placení této částky zajišťovalo zástavní právo, které na dotyčném pozemku vážlo. Dodejme ještě, že se s holými platy velmi rychle rozvinul čilý obchod. Kupovaly se za několikanásobek roční platby (desetinásobek, dvacetinásobek). Podobně jako zapůjčení peněz umožňovaly majiteli pozemku nebo již zřízeného holého platu okamžitě získat větší hotovost a druhé straně zase výhodně investovat volné finanční prostředky.

Instituce holých platů ovšem nebyla specifikem zemského práva a znalo ji i městské právo. To také předepisovalo různá věcněprávní omezení vlastníkům domů.

Závazky

O nejstarším českém závazkovém právu se příliš zpráv nezachovalo. Jednoznačně to souvisí s jasnou převahou naturální směny v tomto období. Doložené je například dodržování jistých formalit při převodech pozemků (objížďení hranic), ohlašování převodů na dvorských sjezdech a ručení za právní vady. Obraz závazkových vztahů ovšem postupně získával na plasticitě. Rozvinuly se jednotlivé závazkové vztahy jako smlouva o koupi a prodeji, darovací smlouva, půjčka nebo různé pracovní smlouvy (čelední, tovaryšská, učednická). Středověcí právníci dále propracovali ručení za právní vady a doplnili je (ale spíše výjimečně) o ručení za

faktické vady.

Kupní smlouva je smlouvou o úplatném převodu vlastnictví k určité věci. Prodávající dlouho neručil za faktické ani za právní vady. Až ve 13. století se ke kupní smlouvě připojovaly vedlejší úmluvy, v nichž se prodávající zavazoval nahradit škody způsobené tím, že někdo k věci uplatnil silnější právo. Specifické formy smlouvy o koupi a prodeji se rozvinuly v zemském právu při **koupi a prodeji svobodných statků**, zapsaných v zemských deskách. Veškeré dispozice s nimi buď musely mít písemnou formu a musely být nejpozději do tří dnů zapsány v zemských deskách, nebo se musely provádět přímo před úředníky zemských desek. Také ve městech museli převody nemovitostí registrovat rychtář a radní na městském soudu. Důležitým momentem pro obě strany kupní smlouvy (tzv. soukupy), se stával okamžik, kdy se smlouva stala perfektní, tedy závaznou. Zdůrazňovala jej proto ceremonie, známá jako litkup, spočívající ve slavnostním zapíjení uzavřené smlouvy. Městské právo zakazovalo uzavírat smlouvy o koupi a prodeji v noci. Z dalších smluv jmenujme **darování** (dání, vzdání) a **směnu** (frajmark), která si podržela jistý význam i vedle stále častěji používané smlouvy o koupi a prodeji. **Zápůjčka** se rozvíjela jen pomalu, protože katolická církev v duchu zásady „*nummus non parit nummus*“ (peněz nerodí peněz) zakazovala půjčovat peníze na úrok. Právní praxe zemského i městského práva v 13. – 16. století obcházela tuto záповěď formou zřizování simulovaného reálného břemene, nazývaného holý nebo též komorní plat (viz výše).

Ručení za závazky

Středověké právo obecně formulovalo některé formy ručení a zároveň umožňovalo stranám závazkového vztahu ad hoc sjednat jinou formu ručení (smluvní ručení), dále posilující pozici věřitele. Zemské (ale i městské) právo znalo smluvní ručení vlastní svobodou v podobě tzv. **ležení**. Ručilo se jím především za dluh ze zápůjčky nebo za právní vady prodávané věci (za evikci). Ležáci se stali dlužníkem, který si za sebe mohl sjednat náhradu, a spolu s ním určený počet jeho přátel či služebníků (rukojní). Museli se odebrat na určené místo, zpravidla do hostince, a tam žít na dlužníkovy náklady až do zaplacení dlužné částky. Výjimečně mohl ležet i věřitel (nesplatil-li dlužník svůj dluh, případně nezahájili-li rukojní včas ležení). Nenastoupili-li ležáci ležení nebo nevedlo-li ležení k úspěchu, mohl věřitel přikročit k dalším opatřením. Prvním z nich bylo starodávné **vyvolávání rukojní**, kteří nenastoupili ležení. Provádělo se postupně ve třech panských sídlech, trvalo celkem dvanáct týdnů, po které věřitel žil u těchto pánů na účet dlužníka, pro rukojní a jeho rodinu mělo infamující účinky a mohlo po něm následovat zabrání jejich statků věřitelem. Dlouho, až do 16. století se jako další krok používalo **lání**. Spočívalo v právu věřitele beztretně na veřejném místě právem stanovenými urážkami v ústní nebo písemné podobě hanobit dlužníka („*štěkati*“, „*spílati lotrů*“, „*nadávati psů*“; Drnovská kniha předepisovala ve formuláři laciho listu nadávku „*zvyjebený lhář pro peníze*“; laci list se zpravidla přibíjel na pranýř). Nakonec přicházelo na řadu **brání na škody** (brání v křesťanech i židech), připomínající majetkovou exekuci. V zemském i v městském právu se rozšířilo **věznění pro dluhy** (v Čechách pro šlechtice na pražském Hradě a v Hradci Králové).

Často a až do pozdní doby se používala **zástavní držba**. Věřitel, na nějž se převáděly zastavené pozemky, s nimi hospodařil jako se svými statky s tím, že je po splacení dluhu musel převést zpět na svého smluvního partnera. Zástavní držba se někdy poskytovala na předem vymezenou dobu (na dožití, na několik životů). Vedle dobrovolného odevzdání zástavy věřiteli bylo ve středověku běžné, jak jsme již uvedli, že se věřitelé zmocňovali dlužníkovu majetku na základě souhlasu krále (markraběte, příp. hejtmána) nebo i svévolně.

Zastavovaly se především nemovitostí, ale i věci movité. Dlužník mohl ručit i celým jměním. Pokud nezaplatil, ve starší době zástava propadala věřiteli, později ji věřitel musel prodat a své nároky uspokojit s výtěžku prodeje. Od 16. století se začalo používat výhodnější **zástavy bez držby** (hypotéky). Zastavení určitého majetku se jen zapisovalo do veřejných knih.

Další formu zajištění závazku představovalo **rukojemství**, s jehož specifickou formou jsme se setkali už u ležení. Rukojmí byla osoba, která ručila za splnění závazku spolu s dlužníkem nebo místo něj. Při splnění závazku za dlužníka jí náleželo právo vymáhat od něj zaplacenou částku (zpětný nárok neboli regres). Později se podstata rukojemství změnila: rukojmí ručil jen subsidiárně, tedy teprve tehdy, když nebylo možné dosáhnout splnění závazku od dlužníka.

Požizování pro případ smrti

Rozvoj šlechtického dědického práva dlouho brzdila existence rodinného nedílu a panovníkova práva odúmrti. Přestože církev prosazovala dispozice pro případ smrti, žaloby opřené o porušení zásad nedílového společenství je dlouho dokázaly eliminovat. Teprve v 15. století se v Čechách prosadilo právo šlechty volně nakládat pro případ smrti s movitým majetkem (kšaftovat). K sepsání závěti o nemovitém majetku bylo dlouho třeba výslovného svolení panovníka (tzv. mocný list na kšaft, vydaný proto, aby „*vo statku svém zřízení učiniti mohl*“). Pořizování o nemovitostech se rozvinulo až po té, když se panovník vzdal práva odúmrti (v Čechách 1497, na Moravě 1587). V pořizení pro případ smrti musel zůstavitel označit dědice a mohl stanovit další dispozice (odkazy apod.). Nebylo pravidlem, že nový testament rušil starý.

Potíže spojené s pořizováním pro případ smrti obcházeli majitelé nemovitého majetku formou fingovaného zápisu dluhu do zemských desek, rozšířeného zejména v 15. a 16. století. Osoba, která chtěla jinému něco odkázat, nechala do zemských desek zapsat svůj neexistující dluh s tím, že nebude-li splacen do konce jejího života, převede se na věřitele určitý majetek (**zápisy bez místa**). Nevýhodou tohoto postupu však byla neodvolatelnost takovéto dispozice. Proto vznikly tzv. **zápisy s místem**. Podle nich měla splacení dluhu potvrdit třetí osoba, jejíž jméno však bylo prozatím v zápisu vynecháno. Chtěl-li fingující dlužník své rozhodnutí změnit, nechal do zápisu vepsat svého důvěrníka, který potvrdil, že dluh již splatil.

V **městském právu** se dědické právo rozvinulo daleko dříve. Ze zákona dědili nejdříve ascendenti, pak descendenti a nakonec příbuzní v pobočné linii (do 10 kolena). Dcery dědily stejně jako synové. Vnuci dědili podle kmenů, tj. tolik, kolik by připadlo na jejich otce či matku. Kdo chtěl pořídit závěť (kšaft), musel počítat s nepominutelnými dědici.

Autorské právo

Spíše jen pro zajímavost bychom chtěli na závěr výkladů o soukromém právu upozornit za jistý zárodek ochrany autorských práv (a cenzury), který dokládá panovnícké privilegium udělené v roce 1539 autorovi známé Kroniky české Václavu Hájkovi z Libočan. Ferdinand I. v něm autorovi zaručoval, že jeho dílo nesmí být po dobu deseti let vydáváno a šířeno bez jeho souhlasu („*aby od toho času, jakž též knihy tištěny a vydány budou, žádný v království našem českém ani v jiných okolních zemích v říši tisknutí, ani prodávati bez vuole a vědomí nadepsaného Václava Hájka až do let desíti pořádně sběhlých nemohl a nesměl*“).

Rušiteli tohoto ustanovení hrozil svým hněvem a zabavením celého nákladu. Zároveň podrobil text cenzuře, protože pověřil nejvyššího dvorského sudího a dva další úředníky, aby „na té kronice pilně poseděli, ji bedlivě přehlédli a což by v ní nepořádného našli, to přetrhli a vymazali“.

2. Principy a instituty středověkého trestního práva

Trestní právo vyrostlo z prastarého institutu **svémoci** (svépomoci), který odráží situaci, kdy útoky proti životu, zdraví, cti a majetku musel postihovat sám poškozený nebo lidé z jeho nejbližšího okolí. V duchu tohoto přístupu raně středověký centralizovaný stát chránil cestou represe jen své představitele, resp. oni osobně chránili své privátně chápané zájmy, a nově prosazovanou ideologii – křesťanské náboženství. Postih ostatních deliktů zůstal i nadále otázkou soukromé aktivity poškozené strany. V postupu proti pachatelům se postupně uplatňoval kultivující vliv křesťanské morálky.

Až později, jak se rozšiřovaly funkce státu, snažili se jeho představitelé omezovat rozsah svémoci a výkon spravedlnosti převádět do svých rukou. Zpočátku jen nabízeli poškozené straně šanci, uzná-li to za výhodnější, místo svémocného jednání **požádat o potrestání pachatele veřejnou moc**. Jak sílil státní aparát a rostla síť soudních orgánů, chtěl středověký stát postihovat i všechny soukromožalobní delikty, proto svémoc, tj. mimosoudní použití násilí proti pachateli deliktu, omezoval a zakazoval. Od 14. století se samo svémocné jednání začalo postihovat jako **delikt výboje a moci**. Zároveň s tím začali královští úředníci jménem státu z **úřední iniciativy (ex offio, ex officio)**, tedy bez čekání na soukromou žalobu poškozené strany, stíhat také pachatele deliktů, které poškozovaly v prvé řadě jednotlivce a nesměřovaly bezprostředně proti státním a jiným veřejným institucím a jejich představitelům. Je pozoruhodné, ale v duchu středověkého myšlení zcela logické, že už ve 12. století se veřejný zájem na potrestání pachatele projevil u deliktu krádeže a loupeže, zatímco zabití člověka se začalo z úřední povinnosti stíhat až podstatně později. To na jedné straně demonstruje význam, jaký se přikládal novým vlastnickým vztahům, a na druhé straně dokládá, jak málo si středověká společnost vážila lidského života.

Potrestání za spáchání deliktu nebylo až do 2. poloviny 15. století spojováno s potřebou prokazovat **zavinění**. Postupně se u některých deliktů objevila formulace úmyslného zavinění, pak i zavinění z nedbalosti. V městském právu se objevily náznaky představ o presumpci nevin. U některých deliktů **byl trestný pokus**, někde dokonce jen **úmysl** spáchat trestný čin (u vraždy v městském právu). **Nutná obrana** /odvrácení hrozícího útoku, když „on bráně se svému násilí, co jest učinil, učiniti musil“ (nález zemského soudu)/, pojímaná volněji než dnes, zakládala beztrestnost. Rozvinuté středověké právo znalo **polehčující a přitěžující okolnosti**.

V rozhodnutích českých středověkých soudů můžeme nalézt celou **škálu velmi rozmanitých trestů**. O způsobu potrestání soud rozhodoval v zásadě podle vlastního uvážení a podle požadavku žalující strany. Krutost aplikovaných trestů svědčí o tom, že byly nástrojem pomsty a zastrašení dalších potencionálních pachatelů. Soudy velmi často a velmi „vynalézavě“ ukládaly **trest smrti** (stětím, oběšením, upálením, zakopáním za živa, čtvrcením), který ještě doplňovaly zostřeními v podobě předchozího mučení nebo mrzačení. Pachatele lehčích deliktů odsuzovaly k **mrzačícím a tělesným trestům** (bití, mrskání), také rozšířeným v pestré spoustě různých forem. Používaly se také **majetkové tresty** od pokut v různé výši až po konfiskaci veškerého majetku. Zejména ve starší době bylo běžné **kolektivní trestání** (obyvatel vesnice, v níž byl spáchán trestný čin, jehož pachatele se nepodařilo

vypátrat) a praktikovalo se také **kolektivní vykonání trestu** (kamenování pachatele celou vesnicí). České právo znalo i období germánského wergeldu (tzv. **pokání, pokora** nebo též **příhlavní peníze**). Břetislavova dekreta v 11. století zavedla místo prodeje do otroctví trest **vyhnání ze země**. Postupně se rozšířilo dlouho nepřilíš obvyklé odsuzování do **dočasného nebo doživotního vězení** a k **nuceným pracím**. S některými tresty byla spojena **veřejná potupa** (vystavení na pranýři, vpalování potupných značek, ostříhání a d.). Jiné v sobě nesly až do pozdní doby **prvek osobní msty**, neboť se za jistých okolností připouštěla svémoc (například manžel, který přistihl svou nevěrnou manželku „*při horkém účinku*“, mohl usmrtit ji i jejího milence). Některé tresty se svým charakterem pojily k povaze nebo způsobu spáchání deliktu: žháře upálili, rouhači vytrhli jazyk, ruku usekli tomu, kdo tasil meč v úřadě zemských desek, atp.; tu můžeme hovořit o **symboličnosti trestu**. **Výše trestů** názorně demonstruje také rozdíly ve společenském postavení jednotlivých osob. Ukážeme si to na deliktu urážky na cti způsobené políčkem. Urazil-li takto před králem nebo na zemském soudě šlechtic stejně postaveného šlechtice, trestal se se zjevným příděchem msty tak, že byl vydán postiženému, který „*má jemu dáti zase dva* (políčky, vložil L. V.), *v každé líce jeden, a pěsti v nos*“ (Řád práva zemského). Pokud však byl pachatel v nižším postavení, uťali mu ruku, a byl-li jím chlap, tedy neurozený člověk, byl vydán poškozenému „*i s hrdlem na milost ..., aby z něho činil, což se jemu líbí*“ (tamtéž). O jistou **systematiku trestů** se pokusil Koldín. **Podle původu** rozlišoval tresty stanovené zákonem (poenae ordinariae) a tresty ukládané podle soudcovského uvážení (poenae extraordinariae). **Podle druhu** třídil tresty na trest smrti, majetkové tresty, ztrátu cti, vypovězení a dočasné nebo doživotní vězení.

Postih pachatelů trestných činů na útěku zajišťovala instituce **psání**. Osoba, o níž bylo známe, že páchá majetkové trestné činy nebo ohrožuje veřejný pořádek, prohlášením za psance ztratila jakoukoliv ochranu ze strany veřejné moci. Její nemovitý majetek proto propadal králi, movitostí se mohl zmocnit kdokoli, kdokoli ji mohl usmrtit, rušily se její manželské a rodinné vztahy.

Z pramenů: Kronikář Beneš Krabice z Weitmile v Kronice Pražského kostela o trvalé ztrátě cti zlodějů, loupežníků a dalších delikventů:
„Léta Páně 1356 pan Karel, císař římský a král český, pozoruje, že v jeho Českém království je pácháno mnoho loupeží a že zločiny špatných lidí, jejichž počet velice vzrostl, chtěje takovým zločinům zabrániti, svolal veliký sněm knížat, pánů urozených, vladyků a měšťanů, patřících ke koruně Českého království, a podle jejich společné rady a s jejich souhlasem stanovil a potvrdil zákonem, jenž měl být zachován na věčné časy, a – abychom užili obecného jazyka – nalezl právem: aby kdokoli z pánů, urozených, vladyků nebo měšťanů nebo jakákoliv jiná laická osoba kteréhokoliv stavu nebo jakkoli vynikajícího postavení, jež by byla obviněna ze zločinu krádeže, loupeže nebo lupičství, byla prohlášena za psance nebo odsouzena a nemohla se z tohoto zločinu podle práva zemského ve lhůtě jí stanovené ospravedlnit, anebo jestliže by byly takovéto její přestupky obecně známé nebo zjevné, aby potom táž osoba byla navždy bezectná, zbavena všech práv a nebyla připouštěna k žádným právním nebo čestným úkonům, jak u soudů, tak mimo ně ...“
(Kroniky doby Karla IV. Praha, 1987, str. 231)

Některé typické delikty

Ve vrcholné fázi vývoje českého středověkého státu – v 15. a 16. století – se trestně stíhaly především činy namířené proti státu a jeho představitelům, činy ohrožující základy uspořádání středověké společnosti, majetkové delikty a činy namířené proti životu a zdraví. Trestněprávní ustanovení najdeme – a v hojném počtu – v předpisech ze všech oblastí středověkého partikulárního práva.

Za nejzávažnější **delikt proti státu** se považoval *crimen laesae Maiestatis*, tedy útok proti osobě panovníka. Kasuisticky v něm byly vypočítány různé konkrétní formy, jimiž bylo možné naplnit skutkovou podstatu tohoto široce pojatého deliktu. Tvrdě se stíhal též delikt moci (odboje právu), spočívající v „*dopomožení si práva ... bez královského soudu nebo často i proti rozhodnutí těchto soudů*“ (K. Malý) a zahrnující útoky proti úředníkům českého státu a dalších veřejných korporací, zejména násilí spáchané na soudě. Mezi delikty proti státu dále patřily služba proti vlastní zemi, loupež, delikty úředníků a soudců spáchané v souvislosti s výkonem jejich úředních funkcí a další protiprávní jednání. Od 16. století se začaly stíhat dříve přípustné soukromé války mezi feudály. Politickou povahu měly také **delikty proti náboženství**, jejichž stíháním česká středověká společnost chránila ideové východisko, z něž vyrůstala. Trestaly se delikty kacířství, rouhání nebo čarodějnictví. Svým způsobem do této skupiny patřily i delikty spojené s institucí manželství, upravenou předpisy kanonického práva (bigamie, konkubinát, cizoložství, znásilnění nebo kuplířství). Stabilitu **majetkových poměrů** v českém státě zajišťovala zejména ustanovení proti bezprávnému zabírání cizího pozemkového majetku (zahrnutá do již zmiňovaného deliktu moci) a proti jeho poškozování (velmi široce pojatý delikt pychu), proti falši, tj. proti podvodu u zemských desek, a proti vzpourám závislého obyvatelstva. Přísně se trestalo falšování peněz. Postihovala se též krádež, loupež, žhářství, lichva a další delikty. Jako útoky na **integritu člověka** můžeme označit delikty vraždy a zabití, různé formy ublížení na zdraví, omezování osobní svobody šlechticů (jetí) a měšťanů nebo urážku na cti. Stíhaly se v zásadě na základě soukromé iniciativy a jen v případech, kdy šlo nepochybně o úmyslné jednání. Specificky se posuzovalo usmrcení otce, bratra nebo kněze. Až v 16. století vidíme u deliktu vraždy první projevy veřejného zájmu, naznačující změnu postoje státních orgánů k tomuto deliktu. Beztrestné zůstávalo například již zmíněné zabití v nutné obraně (Všehrd: „*neb jest každý sebe a svého brániti povinen všude a vždycky, práva a súdu nečekaje*“), v soudním souboji nebo při oficiálním vyhlášení nepřátelství /tzv. opovědi; zpočátku jednoduše, např.: „*..... měj na mě péči, kdež se s tebou shledám, že tě bítí budu*“ (Dalimil)/ a také usmrcení zloděje, chyceného majitelem na vlastním pozemku, psance, cizoložnice či pachatele únosu.

Z pramenů:

„Léta páně 1586 ... Plavnický písař a sládek zvěšeni.

7. martii Krčín, jakožto regent, písaře plavnickýho Matouške dal oběsiti; potom 21. týhož měsíce i sládka z týhož pivovaru, řečenýho Bumbu, a to za příčinou krádeže, že nevěrně sloužili, třetí var sobě vystavovavše; ač i písař, jakž se doslýchalo, do botek jeho se obúval a na freji s Krčínem spolky jmíti měl.“

(Václav Březan *Životy posledních Rožmberků*. I. Praha, 1985, str. 324, 327)

3. Úprava soudního řízení

Organizace řízení před jednotlivými orgány se soudní pravomocí se někdy dosti výrazně lišila. Na druhé straně však středověk dlouho **nediferencoval mezi rozhodováním v majetkových a trestních věcech**. Teprve rozvoj trestání *ex offio* začal trestní kauzy vydělovat a ukazoval na potřebu vést řízení v trestních věcech odlišně.

Propracovaný postup řízení před českým zemským soudem popisují středověké právní památky, například *Ordo iudicii terrae* nebo práce Ondřeje z Dubé a Viktorína Kornela ze Všehrd. **Podle zemského práva** se soudní proces vedl ústně a byl veřejný. Řízení sestávalo z přípravného řízení, v němž soud obeslal strany (půhon) a v němž se formulovala žaloba, z líčení pře (přelíčení) a z exekuce, tedy výkonu rozhodnutí. Zahajovalo se na návrh strany a strany také ovlivňovaly jeho průběh svými procesními návrhy, neboť zemské soudy rozhodovaly i trestní věci vesměs na podnět poškozeného nebo jeho blízkých a příbuzných

(obžalovací princip). Významnou součástí přelíčení představovalo **důkazní řízení**. Zemské právo (a také další středověká práva) předepisovalo rozdílný postup při dokazování jednotlivých nároků. Používaly se i dnes **běžné důkazy**: výslech účastníků, výslech svědků, věcné důkazy, listiny, ohledání místa činu apod., ale také zcela specifické praktiky jako boží soudy nebo mučení při výslechu (tzv. **iracionální důkazní prostředky**). Zásadní význam v majetkových sporech měly zápisy v zemských deskách („*dsky zemské nikdo přesvědčiti nemuož*“).

Až do 14. století (1343) se v důkazním řízení připouštělo použití **božích soudů (ordálů)**. Spočívaly v tom, že se procesní strana (strany) podrobila zkoušce, jejíž výsledek nabyval povahu nezpochybnitelného důkazu pravdy či nepravdy, viny či nevin. Považoval se totiž za znamení, jímž nejvyšší autorita, Bůh, naznačovala, na čí straně je pravda. Smyslem této prastaré instituce pocházející ještě z pohanských dob bylo umožnit rozhodování v situaci, kdy soudce neměl dostatek důkazů (důkazní nouze), zvýšit váhu soudního rozhodnutí a předejít vleklé mstě. České právo znalo různé formy božích soudů. Při ordálu železem musel žalovaný přejít bos po žhavém železe, při ordálu vodou se musel ponořit do vody a podle toho, zda se začal topit nebo ne, se usuzovalo na jeho vinu. Specifické formy ordálu představoval souboj soudících se stran, losování mezi nimi, přísaha pronášená s prsty na rozžhaveném železe a přísaha se spolupřísežníky (očistníky), kteří osvědčovali, že žalovaný je podle jejich přesvědčení řádným člověkem a nic protiprávního spáchat nemohl (nesvědčili tedy k meritu věci, nebyli klasickými svědky). Provádění přísahy se vázalo na propracovaný formalizovaný postup, jehož porušení (například přeřeknutí v přísaze) mohlo pro žalovaného znamenat ztrátu procesu. I tady platilo Palackého konstatování, že tradiční české soudní řízení si „*forem vážilo ... tak příliš, že úskoky a podskoky rozličné nacházely v něm dosti prostranného místa*“.

V **městském právu** se soudní řízení rozvíjelo poněkud odlišně. Výrazně do něj pronikaly principy římsko-kanonického procesu a relativně brzy se v něm začalo diferencovat projednávání trestních a majetkových věcí. V trestním řízení se v 16. století vžilo **mučení při výslechu (tortura, právo útrpné)**. Jeho používání se ovšem neomezovalo jen na oblast městského práva, ale rozšířilo se i do jiných středověkých práv (do zemského však ne). Podle dobového přesvědčení mělo mučení vymanit vyslýchaného z vlivu ďábla a přimět jej, aby mluvil pravdu. Důvody, průběh a výsledek dokazování na mučidlech se zapisovaly do tzv. **smolných knih** (srov. například tiskem vydané Smolné knihy, obsahující záznamy z pardubických smolných knih a opatřené předmluvou Bohumila Hrabala, nebo Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově).